

דיני הסוס? דיני האפסיים והדיסוננסים: ההצדקה למחקר ולהוראה של דיני בעלי חיים

אסף הרדוף*

מאמר זה מלא כאב, צער ותסכול. הוא זועק את זעקתה של האוכלוסייה המדוכאת ביותר בישראל ובכדור הארץ, בוכה את בכייה וכואב את כאבה. המאמר קורא לעזרת הקוראות ומתחנן לחוס על חייהם של אחרים, אלו שהאדם טובח בהם בשיטתיות באין מפריע, בחסות המשפט ובהתעלמות מתמשכת של האקדמיה למשפט. אף שחווית קריאתו של המאמר צפויה להיות לא נעימה, ייתכן שתהיה משנת חיים, מצילת חיים אפילו: חייהם של יצורים חשים מלאי רגש ותום, בעלי חיים שאינם אנושיים. בהצבת עובדות קשות על השולחן, שאינן מוכחשות אך מאוד מודחקות משפטית, חברתית ואקדמית, מבקש המאמר לטלטל תודעה, לחדד דיסוננסים ערכיים ולעורר אמפתיה ורגש, בתקווה לייצר שינוי משפטי, אקדמי, חברתי ואישי. לצד הכאב, הצער, התסכול והביקורת החריפה, המאמר מלא תקווה, אופטימיות ותום באמונה שהעולם יכול להיות חומל ורגיש יותר לחלשים ביותר, ושהקוראים יכולים ורוצים לתרום לקידומו של עולם כזה.

מבוא

בעולם ובישראל האדם פוגע בבעלי חיים ומנצלם באופן שיטתי, רחב ועמוק: מייצר אותם, כולא אותם, מטיל מומים בגופם, מענה וממית אותם. לאחר מותם, חלף עזיבתם למנוחת עולמים, האדם משחית את גופותיהם, פושט את פרוותם לבגדיו, את עורם לרהיטיו ואת נוצותיהם לשנתו הרכה, טוחן את בשרם למזונו ולמזונם של בעלי חיים

* מרצה בכיר, דוקטור, המכללה האקדמית צפת; מלמד וחוקר את כל ענפי המשפט הפלילי מאז 2009, וכן דיני בעלי חיים מאז 2015; טבעוני ופעיל לשחרור בעלי חיים; מפעיל ערוץ היוטיוב "משפטים בקטנה". תודה למערכת כתב העת מעשי משפט על הערות רבות, מאתגרות ומעולות, ובמיוחד לאלון מלאכר על הליווי הסבלני והמפרגן. המאמר מוקדש בהערכה עצומה לעו"ד יוסי וולפסון, אביר ההגנה על בעלי חיים במשפט הישראלי, אדם קסום וצנוע ופעיל חברתי מופלא. האחריות לכל טעות שנפלה במסגרת המאמר – עליי בלבד. מחכה לתגובות: asafhardoof@gmail.com.

שהוא מפיך הנאה מנוכחותם, ואת עצמותיהם לממתקי ג'לי. זאת ועוד עושה האדם כדי להפיק מזון, ידע, בידור, אבזור, הלבשה, ריהוט, תמרוקים, חומרי ניקיון ועוד.¹ נוסף על כך, האדם פולש לשטחי מחיה של אוכלוסיות של בעלי חיים, כובש אותם, משתלט עליהם, ומעצב אותם מחדש ולטובתו.² כמות בעלי החיים שהאדם מענה וקוטל מדי שנה – בלתי-נתפסת. גם אם נגדיר במצומצם "בעלי חיים"³ כבעלי חוליות למעט אדם,⁴ בתעשיית המזון בלבד מדובר במיליוני בעלי חיים בשנה בישראל. בעולם מדובר בעשרות מיליארד חיות יבשה וטריליון חיות ים.⁵

בעלי החיים הוסטו משרשרת המזון והם ממוקמים בבסיס פירמידת הניצול והפגיעה האנושיים, מנוצלים בידי כל מרכיבי האוכלוסיות האנושיות ונפגעים מהם. הן בעלי החיים והן האדם נולדים לעולם נצלני, והניצול נכפה עליהם מינקותם, מי לתפקיד המנצל ומי לתפקיד המנוצל. ההשתחררות מהתפקיד כמעט בלתי-אפשרית לבעלי החיים, שרק מעטים מהם חומקים מחורים קטנטנים במערכת דכאנית יעילה; והיא סבוכה ביותר לאדם, שכוחות מגוונים הכתיבו לו מינקותו הרגלי צריכה, רצונות והעדפות.

להצלחה בשימור הנצלנות והפוגענות – אבות רבים, ביניהם שדות הכלכלה, החברה והתרבות.⁶ אולם לפגיעות הורה נוסף, המתיר אותן במפורש, מסדין או למצער מתעלם מהן: השדה המשפטי. חלק ניכר מהאכזריות, מהאלימות ומההמתה של בעלי חיים נעשה בחסות החוק והמשפט, דוגמת ניסויים בבעלי חיים;⁷ וחלק גדול אחר נעשה בהתעלמות מצד המשפט: פרקטיקות חקלאיות מגוונות שאינן מוסדרות, כמפורט בהמשך, דוגמת גריסת אפרוחים.

לאור הניצול העצום, האכזריות המתועשת, האלימות השיטתית, הפוגענות המתמשכת והטבח המסיבי ביצורים חפים, מצד אחד; ולאור תרומתו של המשפט לכך, במעשים ובמחדלים, בדיבור ובשתיקה, מצד אחר – ניתן היה לצפות שהאקדמיה למשפט תניף בגאון את הדגל כנגד הפגיעה האנושית העצומה בבעלי החיים, ותיטול חלק משמעותי

- 1 פיטר סינגר שחרור בעלי חיים (מהדורה שנייה, 1995); זאב לוי ונרב לוי אתיקה, רגשות ובעלי-חיים – על מעמדם המוסרי של בעלי-החיים (2002); ROBERT GARNER, ANIMALS, POLITICS AND MORALITY (1993); AMY BLOUNT ACHOR, ANIMAL RIGHTS – A BEGINNER'S GUIDE (1996).
- 2 יותם שלמה "מספוא למחשבה: חשיבה מחודשת על מדיניות סחר בינלאומי במוצרים מהחי לקידום ביטחון תזונתי" לחם חוק – אנתולוגיה של משפט ואוכל 205, 221-222 (אייל גרוס ויופי תירוש עורכים, 2017).
- 3 שאלת ההגדרה כמובן מורכבת: Jerrold Tannenbaum, *What is Animal Law?*, 61 CLEV. ST. L. REV. 891, 896 (2013).
- 4 ס' 1 לחוק צער בעלי חיים (הגנה על בעלי חיים), התשנ"ד-1994 (להלן: חוק ההגנה); ס' 1 לחוק צער בעלי חיים (ניסויים בבעלי חיים), התשנ"ד-1994 (להלן: חוק הניסויים).
- 5 Matthew Zampa, *How Many Animals Are Killed for Food Every Day?* SENTIENT MEDIA 16.9.2018.
- 6 סינגר, לעיל ה"ש 1, בעמ' 189, 285; Gary L. Francione, *Animal Rights and Animal Welfare*, 285, 438 (1996) 397 RUTGERS L. REV. 48.
- 7 חוק הניסויים.

במאבק נגד הניצול. לשם כך אין צורך בהחזקת גישה אקוונטרית דווקא, התופסת את האדם כישות החיה בעולם לצד אחרות, ודוחה את התפיסה האנתרופוצנטרית, שלפיה האדם הוא מרכז העולם.⁸ גם מי שמחזיק בעמדה השמה את האדם במרכז, וכמדומני זו עמדתם של המשפט ושל רוב הציבור, ודאי אינו מחזיק בעמדה שהייתה מקובלת בעבר, שלפיה בעלי חיים הם "דברים" גרידא.⁹ כיום מעטים יטענו שהאדם צריך להיות חופשי מכל מגבלה להסב לבעלי החיים סבל וכאב,¹⁰ כמעט לא נשמע אדם ושיטת משפט שמצדיקים בגלוי התעללות בהם.¹¹ אכן, אין צורך לערער על מיקומו המרכזי של האדם במשפט כדי להסכים שהמשפט צריך למנוע ולמצער לווסת פגיעות מסוימות של האדם בבעלי חיים. אין צורך בגישה אקוונטרית כדי לגלות חמלה לבעלי חיים, לא כל שכן כדי לבקש לעצור פגיעה בהם כדי למנוע פגיעות מאוחרות באדם, מתוך סברה שיש קשר בין הדברים.¹²

בקשר לבעלי חיים, החמלה מתבטאת בהתייצבות לצד יצורים חלשים וחסרי ישע במיוחד, כנגד הכוחנות שמצד החזקים.¹³ אם כך, מדוע שותקת האקדמיה למשפט בישראל? הרי היא מרבה לחקור וללמד תחומים וסוגיות הנוגעים להגנה על חלשים מפני חזקים, על נשלטים מפני שולטים, נפגעים מפני פוגעים, מנוצלים מפני נצלנים. היא יוצאת בשיטתיות נגד אלימות, מְגַנָּה ניצול, מאירה הטיות חברתיות סמויות, חושפת הפליה וממשיגה עוולות ופשעים. היא קוראת להגנה על החיים, החירות, השוויון, ומבקשת לקדם צדק, התחשבות, רגישות והגינות. אולם חרף האלימות והניצול העצומים מזה, והחסות המשפטית מזה – האקדמיה למשפט בעולם בכלל ובישראל בפרט אדישה כמעט לחלוטין לתחום דיני בעלי החיים. את חברי הסגל הבכיר בכל הפקולטות למשפטים בישראל, לדורותיהן, החוקרים ומלמדים את התחום, ניתן לספור על כף יד אחת. זהו דיסוננס אחד מני רבים שעולים בתחום. כמוסבר בהמשך, זיהוי דיסוננסים הוא מנוע פוטנציאלי לשינוי, וזו שאיפתו העיקרית של המאמר.

המאמר יציע הסברים אפשריים לדלות האקדמית בתחום, ויטען שראוי שהאקדמיה למשפט בישראל תקדיש תשומת לב רחבה ושיטתית לדיני בעלי החיים, הן במחקר

8 ענת כן-יונתן שומרי הגבולות: על סדר, גבולות ואלימות בעבודתם של שוחטים בישראל 23-26 (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור למשפטים, אוניברסיטת תל אביב, 2020).

9 TOM REGAN, THE CASE FOR ANIMAL RIGHTS 3-25 (1983); JIM MASON, AN UNNATURAL ORDER 37-8 (2005); GARNER, – THE ROOTS OF OUR DESTRUCTION OF NATURE 1, בעמ' 12.

10 Gary L. Francione, *The Use of Nonhuman Animals in Biomedical Research: Necessity and Justification*, 35 J.L. MED. & ETHICS 241, 241-42 (2007).

11 Darian M. Ibrahim, *The Anticruelty Statute: A Study in Animal Welfare*, 1 J. ANIMAL L. & ETHICS 175, 175 (2006).

12 חמלה ומניעת קהות חושים הן התכליות הפסיקטיות העיקריות להגנה על בעלי חיים: רע"א 1684/96 עמותת תנו לחיות לחיות נ' מפעלי נופש חמת גדר בע"מ, פ"ד נא(3) 832, 858-861 (1997) (להלן: עניין חמת גדר).

13 Katharine M. Swanson, *Carte Blanche for Cruelty: The Non-Enforcement of the Animal Welfare Act*, 35 U. MICH. J.L. REFORM 937, 962 (2002).

והן בהוראה. מאמרי אינו מצריך הגדרה מדויקת של "דיני בעלי חיים";¹⁴ די בתפיסתם כדינים המשפיעים על חייהם של בעלי חיים.

מבנה המאמר יהיה כלהלן: פרק א ינגיד את השדה המחקרי הפופולרי של משפט ואינטרנט, עם השדה המחקרי הזנוח של משפט ובעלי חיים. זאת בהשראת מאמר מפורסם שהקביל את הממשק בין "משפט ואינטרנט" לממשק אחר, שבירי שאין טעם ללמד ולחקור בשיטתיות: "משפט וסוסים". לעומת ההצלחה של חקר משפט ואינטרנט בפרט ומשפט וטכנולוגיה בכלל, אציע סיבות אפשריות לכישלון של חקר משפט ובעלי חיים. פרק ב יכלול רובד ארס-פואטי ויטען כי יש ערך רב לעיסוק ולשיח האקדמי בתחום. מחקר בתחום עשוי לשנות ולהציל חיים, פשוטו כמשמעו, באמצעות תרומה לשינוי המשפט, החברה והאדם; וכמוהו עשוי גם קורס העוסק באופן שיטתי בזיקה שבין משפט לבין בעלי חיים. מחקר שיטתי וקורס שיטתי בתחום כוללים היגיון מאחד, ואף מייחד, לעומת ענפי משפט אחרים. הם שופכים אור ייחודי, או צל ייחודי, על רעיונות וערכים משפטיים מרכזיים, דוגמת החיים, שלמות הגוף, חירות ושוויון; ומקרינים על שאלות מפתח נוספות, כעצם ההכרה בזכויות, ותרומת השפה לדיכוי. לצד הריאליזם המשפטי העגום ודיסוננסים נורמטיביים שהשדה חושף בשיטתיות, העיסוק בו אינו מבקש להטמיע פסימיזם ציני. להפך: הוא מקדם תום, לא בעיוורון למציאות הקשה, אלא בראייה מפוכחת שלה, בסירוב לקבלה ובעידוד לשינויה. עיסוק אקדמי שיטתי בדיני בעלי חיים מציב בקדמת הבמה ערך חברתי חשוב ביותר, מפתח למשפט ועולם טוב יותר – אמפתיה; ומקדם ערכים משפטיים חשובים נוספים, כפלורליזם ואחריות אישית.

א. "דיני האינטרנט" מול "דיני הסוס"

1. עושר ועוני

בדיחה אקדמית משפטית ותיקה על קורס או מחקר משפטי מסוימים היא דמיונם לספר (שאינו קיים) "דיני הסוס". הפרק הראשון בספר הוא "חוזי סוסים; הפרק השני הוא "בעלות בסוסים"; השלישי "עוולות שגרמו סוסים"; והרביעי "ליטיגציה על סוסים".¹⁵ בראשיתו של האינטרנט המודרני הפכה הבדיחה למוכרת מאוד. במאמרו "המרחב הקיברנטי ודיני הסוס", גרס השופט איסטרברוק (Easterbrook) שהמרחב הקיברנטי אינו ענף משפטי עצמאי הראוי ללימוד ומחקר, אלא אך גרסה שונה לדבר מוכר. את הנקודה בחר להמחיש, בכותרת מאמרו ובגופו, בפיתוח אמירה של דיקן בית הספר למשפטים בשיקגו, אשר התגאה כי האוניברסיטה לא הציעה קורס של "דיני הסוס". איסטרברוק כתב כי כל ניסיון לאיסוף כל המקרים שעניינם סחר בסוסים, אנשים שנבעטו על ידי סוסים, רישוי ומרוצי סוסים ועוד – דינו להיות שטחי, ללא עקרונות מאחדים, וללא הארת החוק. מוטב לתלמידים לקחת קורסים בקניין, נזיקין, מסחר וכולי, שכן רק אם

14 לדיון בהגדרות: Tannenbaum, לעיל ה"ש 3.

15 Harold Hongju Koh, *Is There a "New" New Haven School of International Law?*, 32 YALE J. INT'L L. 559, 572 n.85 (2007).

שמים את דיני הסוס בהקשר הרחב יותר של חוקים בנוגע להתנהגות מסחרית, ניתן להבין באמת את הדין ביחס לסוסים.¹⁶ מאמר זה זכה לתגובה נוגדת מצד פרופסור לסיג (Lessig), מהמומחים הבולטים בתחום המשפט והאינטרנט, אשר הציע כי אכן מדובר במשהו חדש בנוגע לשאלות של הסדרה ושל גבולות החוק.¹⁷ מונח זה עלה גם בהמשך הדיונים אם צריכים להיות "דיני אינטרנט".¹⁸

הן המאמר המקורי והן מאמר התגובה לו כללו את המילים "דיני הסוס" בכותרתם. כמובן, לא איסטרברוק ולא לסיג הביעו במאמרם עניין בסוסים או דאגה להם. השניים אך המחישו נקודה, באמצעות הקבלה, שלפיה "דיני האינטרנט" הם רעיון מגוחך כמו "דיני הסוס" (איסטרברוק), ובאמצעות הנגדה, ש"דיני האינטרנט" הם שדה מחקרי ראוי, בשונה מ"דיני הסוס" (לסיג). "דיני הסוס" הם למעשה מטפורה לועגת, המעידה על האין: היעדר שיטתיות, קוהרנטיות והארה; ולחלופין דחיית המטפורה מעידה על היש.¹⁹ בין שתי ההשקפות המתחרות, נראה שזו של לסיג גברה. "משפט ואינטרנט" הוא שדה מחקרי עצום ופופולרי, הנהנה מתשומת לב אקדמית רבה, מייצר כנסים בין-לאומיים, ואף מוביל להקמת מרכזי מחקר אקדמיים עתירי משאבים. כאשר מרחיבים מעט את היריעה, "משפט וטכנולוגיה" הוא שדה גדול עוד יותר, אף שהתמקדותו הנוכחית היא כנראה בטכנולוגיה הממוחשבת. כתבי עת אמריקניים רבים מתמחים בנושאי משפט וטכנולוגיה. חלקם אף מדורגים בחמישים המקומות הראשונים במדרד Berkeley: W&L Technology Law Journal, Harvard Journal of Law & Technology, ו־Stanford Technology Law Review.²⁰ ישראל, הן לאור גודלה הצנוע והן לאור הנטייה המחקרית המובהקת של הסגל הבכיר לכתוב באנגלית לבמות זרות,²¹ אינה עשירה בכתבי עת משפטיים, ובקרב הקיימים אין המתמחים במשפט וטכנולוגיה. עדיין, הספרות בעברית בנושא משפט וטכנולוגיה, ובשנים האחרונות בנושא משפט ואינטרנט, שופעת. קיימים

Frank H. Easterbrook, *Cyberspace and the Law of the Horse*, 1996 U. CHI. L. FORUM 207, 16 (1996).

Lawrence Lessig, *The Law of the Horse: What Cyberlaw Might Teach*, 113 HARV. L. REV. 17 (1999).

Victoria Smith Ekstrand, *The Law of the Horse: What Cyberlaw Might Teach*, 113 HARV. L. REV. 501, 501-02 (1999).

Joseph H. Sommer, *Against Cyberlaw*, 15 BERKELEY TECH. L.J. 1145 (2000); Renato Mariotti, *Cyberspace in Three Dimensions*, 55 SYRACUSE L. REV. 251 (2005); Ira Steven Nathenson, *Best Practices for the Law of the Horse: Teaching Cyberlaw and Illuminating Law through Online Simulations*, 28 SANTA CLARA COMPUTER & HIGH TECH. L.J. 657 (2011-2012).

J.B. Ruhl & James Salzman, *Climate Change Meets the Law of the Horse*, 62 DUKE L.J. 975, 19 (2013); Carla L. Reyes, *Conceptualizing Cryptolaw*, 96 NEB. L. REV. 384, 411-13 (2017); Mark Edward Blankenship Jr., *A Horse Walks into A Bar: Comparing Easterbrook's Criticized Cyberlaw Analogy to The Study of Alcoholic Beverage Law & Regulation*, 25 ILL. BUS. L.J. 41, 47-49 (2020).

.W&L Law Journal Rankings <https://bit.ly/3pj0p3J> 20

להלן ה"ש" 35. 21

מרכזים ייעודיים, דוגמת המרכז למשפט וטכנולוגיה באוניברסיטת חיפה ומרכז פדרמן לחקר הסייבר באוניברסיטה העברית. בפקולטות רבות קיימות חטיבות משפט וטכנולוגיה, המציעות מגוון קורסים: "המשפט ברשת", "משפט האינטרנט", "דיני מידע בסביבה דיגיטלית", "דיני מחשבים", "דיני תוכנה", "סדנה למשפט וטכנולוגיה", "עבירות מחשב", "פשע מקוון" ורבים אחרים.

מהנמשל ("דיני האינטרנט") למשל: "דיני הסוס". אין באף פקולטה למשפטים בישראל קורס העוסק במשפט וסוסים, משפט וכלבים או משפט וחתולים, בעלי החיים הפופולריים ביותר בישראל. אם הכותרות "דיני הכלבים" או "דיני החתולים" נשמעות כפארסה, אין בכך אלא הוכחה לדלותו של התחום, בכך ששאלת ההסדרה המשפטית של מלוא חייו של סוג בעל חיים נראית לא רצינית; שוו בנפשכם את הקורס הדמיני "דיני אנשים", המתיימר לכסות את כל היבטי החיים האנושיים. אין גם אף קורס הסובב סביב בעלי חיים בתעשיית הבידור והפנאי, סביב בעלי חיים בתעשיית הניסויים או סביב בעלי חיים בתעשיית המזון. אפילו כאשר מרחיבים מאוד את היריעה, לכל בעלי החיים בכל הקשר, ההיצע גדל, אך עדיין אפסי. במעט פקולטות בישראל אפשר למצוא – בשנים האחרונות בלבד – קורס העוסק בדיני בעלי חיים. הפקולטה של אוניברסיטת תל אביב היא העשירה מכול בתחום ומציעה: קורס בנושא הגנה על בעלי חיים במשפט, קליניקה לצדק סביבתי, וקורס בנושא יחסי אדם-חיה. שני הראשונים אינם מועברים בידי חברי סגל בכיר, אלא בידי עורכי דין הפעילים חברתית ומשפטית להגנה על בעלי חיים; השלישי מועבר בידי מרצה מהחוג לאנתרופולוגיה, גם היא פעילה חברתית להגנה על בעלי חיים.²² בפקולטה זו גם נערך הכנס האקדמי המשפטי היחיד בישראל בנושא בעשורים האחרונים וכנראה היחיד בתולדות המדינה.²³ נוסף על כך, כתב העת מעשי משפט, שהגדיל לעשות ובהדרגה את מחצית הגיליון הנוכחי לנושא, יוצא באוניברסיטה זו. הובלת נתונים צנועים אלו למקום הראשון בהוראת דיני בעלי חיים היא הוכחה מובהקת לדלות הכללית של האקדמיה למשפט בישראל. בבית ספר אחד או שניים נוספים ניתן לאתר קורס בחירה יחיד בתחום; ואילו ברוב המוחלט של הפקולטות אין אפילו קורס יחיד בנושא.²⁴ אין באף פקולטה מרכז ייעודי לחקר דיני בעלי חיים. לבסוף, כפי שיפורט בהמשך, הספרות המשפטית הקיימת בנושא בישראל – דלה במיוחד, אקראית ואינה מייצרת שיח.²⁵

22 <https://bit.ly/3peNlfZ>. לעומת זאת, ראו את העושר של חטיבת הסייבר: <https://bit.ly/3B2xxzi>.

23 "לאכול בעלי חיים? יום עיון על אתיקה של אכילת בעלי חיים ומוצרים מן החי" (יום עיון, הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת תל אביב, מאי 2016), במסגרת הוצאת גיליון שעסק במשפט ומזון: לחם חוק – אנתולוגיה של משפט ואוכל (אייל גרוס ויופי תירוש עורכים, 2017).

24 המצב בארצות הברית טוב יותר אך אינו מזהיר. מרבית בתי הספר מציעים לכל היותר קורס סקירה שטחי בתחום; רק בית הספר לואיס וקלארק מציע סמסטר שלם במגוון תכנים. מרבית המרצים בתחום אינם חברי סגל בכירים: Pamela Frasc, *Animal Law: The Next Generation*, 25 ANIMAL (2019) 303, 304, 310-11.

25 כמובן, אין זה התחום היחיד שאינו זוכה בשיח אקדמי משפטי.

2. על הדלות

מדוע האקדמיה למשפט כה אדישה לתחום המשקף את שיא הניצול, הפגיעה והקטל האנושיים? מדוע אין חינוך משפטי ומחקר בתחום רחב, מגוון, חשוב ומרתק זה? ניתן להציע השערות מגוונות.

(א) השערת הבורות

השערה אחת נוגעת לבעיה אנושית רחבה בנוגע לבעלי חיים, המאפיינת את האקדמיה בכלל ואת האקדמיה למשפט בפרט: בורות. כמוודל כלכלי-חברתי, הניצול השיטתי של בעלי חיים והפגיעה השיטתית בהם שעונים על חוסר שקיפות,²⁶ במגמה למנוע סלידה והתקוממות צרכנית.²⁷ אי-הנראות של הניצול והפגיעה, בעיקר בשעת שיאם, היא מגמה תעשייתית מחושבת ומתמשכת להמשך הניצול והפגיעה ללא הפרעה ומחאה. אף שהאינטרנט צמצם מעט את הבורות הציבורית בתחום,²⁸ עדיין מדובר בטיפה באוקיינוס. זוהי השערת הבורות: כמו האזרח מהיישוב, גם האקדמאים אינם יודעים ואינם מבינים את היקף הניצול, פרטיו המלאים וחומרתו, ולפיכך אינם חשים רצון לחקור את התחום וללמדו במגמה להניע שינוי.

(ב) השערת הראש המורכב

ההשערה השנייה הפוכה להשערת הבורות. אף שאקדמאים משפטנים כבר נחשפו למידע על היקף הניצול וחומרתו, הם אינם מעוניינים לחקור את התחום וללמדו, מהפשוטה שבסיבות: כמו רובם המוחלט של חברי הקבוצה המדכאת – המין האנושי – גם הם מעורבים אישית בדיכוי ומפיקים ממנו במישרין שפע עונג.²⁹ אף שתוצרי הניצול מענגים, אין עונג בדיכור על הניצול.³⁰ הדרך המיטבית להתייחס לניצול – היא לא להתייחס אליו כלל. כל התייחסות ביקורתית מצד פלוני, למשל באשר לאפיק ניצול שאינו שותף לו, עלולה לפתוח פתח לביקורת אישית כלפיו, על התייחסות ביקורתית לניצול אחד, לצד שותפות וקידום ממשי של ניצול אחר. מי שיתנגד לפרקטיקה אחת, ויתמוך באחרת

26 סינגר, לעיל ה"ש 1, בעמ' 254-256.

27 לוי ולוי, לעיל ה"ש 1, בעמ' 352; Ibrahim; לעיל ה"ש 11, בעמ' 195; אסף הרדוף "איורים שמחים, מציאות מדממת: איך תעשיית המזון מהחי מזינה את הצרכנים נועם ומאכילה אותם אלימות, ואיך דיני הגנת הצרכן יכולים לעזור" לחם חוק – אנתולוגיה של משפט ואוכל 277, 300-318 (אייל גרוס ויופי תירוש עורכים, 2017).

28 Courtney G. Lee, *The Animal Welfare Act at Fifty: Problems and Possibilities in Animal Testing Regulation*, 95 NEB. L. REV. 194, 209-210 (2016).

29 סינגר, לעיל ה"ש 1, בעמ' 13.

30 השוו לטיעון שלפיו השיח הפמיניסטי מיעט להקביל בין דאגות לנשים לבין דאגות לבעלי חיים, אולי לנוכח חוסר הנעמיות לדבר על בעלי חיים. Linda Birke, *Exploring the Boundaries: Feminism*, *Animals and Science*, in ANIMALS & WOMEN – FEMINIST THEORETICAL EXPLORATIONS 32, 34-5 (Carol J. Adams & Josephine Donovan eds., 1995).

במעשה או בדיבור, יואשם בצביעות בידי אחרים; ולכן לא יתנגד כלל.³¹ זוהי השערת הראש המורכב: האקדמיה למשפט ככלל אינה נוגעת בנושא, משום שמסריה הרגילים בעד חירות, חיים, שוויון וכדומה – אינם משתלבים עם שימורם של הרגלים אנושיים של כל מרצה וחוקר.³² הנושא כולל רובד אישי עצום, כמפורט בהמשך.

(ג) השערת הרייטינג האקדמי

ההשערה השלישית עוברת מבורות או מרגישות לביקורת פוטנציאלית לעבר בחירה קרה, מודעת ורציונלית. אין זה מופרך לשער שאקדמאים בוחרים תחומי מחקר, בין היתר, בהתאם לתפיסת סיכויי המחקר להתפרסם, להערכתם שתחום מחקר מסוים יגדיל את סיכוייהם להתקבל למוסד אקדמי וכדומה.³³ בהמשך לכך, אין זה מופרך לשער שאפסות העניין האקדמי הישראלי בתחום נגזרת מדלות העניין האקדמית האמריקנית בתחום. אם קודם לכן הוזכרו שמותיהם של כתבי עת מובילים המתמחים במשפט וטכנולוגיה, כעת ראוי להזכיר שקיימים מעט כתבי העת המתמחים בדיני בעלי חיים: Journal of Animal & Natural Resources Law, Animal Law & Environmental Law (online). כיום, כתבי העת הללו כלל אינם מדורגים במדד שהוזכר לעיל, כמו גם במדדים ישראליים, אשר חוברו בידי חוקרים חסרי זיקה לדיני בעלי חיים. פירוש הדבר תמריץ שלילי לפרסם בנושאים אלו.³⁴ כידוע, האקדמיה הישראלית, בתחום המשפט ולא רק בו, מושפעת במידה רבה מהאקדמיה האמריקנית ואף נגזרת אחריה; האמריקנית מכתיבה תחומי מחקר, והישראלית עוקבת, משום שהדרך להצליח באקדמיה הישראלית בימינו, ואפילו להתקבל אליה, עוברת באמריקה.³⁵ זוהי השערת הרייטינג האקדמי. כשם שריבוי כתבי עת בנושא משפט וטכנולוגיה ודירוג גבוה של חלקם מעבירים מסר לאקדמאית הישראלית בעד חקר התחום, מיעוט כתבי העת בנושא משפט ובעלי חיים ודירוגם הנמוך מעבירים לה מסר הפוך, נגד חקר התחום, מסר כי זהו subjectum non grata.³⁶

31 Ibrahim, לעיל ה"ש 11, בעמ' 186.

32 הרגל אנושי הוא מחסום מרכזי לשינוי בתחום: סינגר, לעיל ה"ש 1, בעמ' 14.

33 Lawrence J. Trautman, *The Value of Legal Writing, Law Review, and Publication*, 51 IND. L. REV. 693, 734 (2018).

34 השוו: Frasc, לעיל ה"ש 24, בעמ' 311.

35 לזכותה של האקדמיה בישראל ייאמר שהיא מודעת לכך היטב: רון שפירא "המקצוענות של החינוך המשפטי" מחקרי משפט יז 263 (2002); אורן גזל-אייל "הערות על העבר והעתיד של הניתוח הכלכלי של המשפט בישראל" מחקרי משפט כג 661 (2007); חיים ונדרברג "קולוניאליזם תרבותי: האמריקניזציה של החינוך המשפטי בישראל" המשפט יד 419 (2010); צבי טריגר ומנחם מאוטנר "דיאלוג על החינוך המשפטי" המשפט יט 79 (2014); גיא זיידמן "מה עושים המרצים כשהם אינם מלמדים?" משפט ועסקים יט(3) 1447 (2017).

36 הפניות אקדמיות למאמר הן מדד אפשרי להצלחה אקדמית: Trautman, לעיל ה"ש 33, בעמ' 755; רונן פרי "דירוג כתבי עת משפטיים עבריים – יסודות עיוניים ומחקר אמפירי ראשוני" דין ודברים א 401, 443-444 (2005).

(ד) השערת הדלות הפרקטית

ההשערה הרביעית הפוכה לזו האחרונה במידת מה. במקום מגמת אמריקניזציה ובמקום זיקת המעקב של האקדמיה הישראלית אחר האופנה האקדמית בארצות הברית, ניתן לשער כי הדלות של העיסוק האקדמי הישראלי בדיני בעלי חיים נובעת מדלות הפרקטיקה הישראלית בתחום. זוהי השערת הדלות הפרקטית. ניתן לשער כי האקדמאי הישראלי אינו כותב בתחום, כי אין לו פרקטיקה להתכתב עימה ולהגיב אליה; ולחלופין משום שאין לו ציפייה להשפיע על הפרקטיקה ולהיות מצוטט בה.³⁷

הדלות הפרקטית עצמה אינה מפתיעה. מצד אחד, לבעלי החיים אין יכולת לתאר לנו את העוול שהאדם מעולל להם ולמחות על כך.³⁸ אין להם מעמד משפטי וזכות גישה לערכאות שיפוטיות.³⁹ אין להם כוח כלכלי או פוליטי.⁴⁰ מצד אחר, מי שיכול לגשת לבית המשפט להגן על בעלי חיים מפני ניצול שיטתי, האדם, כמעט לא עושה כן: רשויות האכיפה דלות במוטיבציה להגן על בעלי חיים,⁴¹ מלאות ניגודי אינטרסים, וחסרות אינטרס לאכוף.⁴² בהקשרים רבים אין אפילו הליך מתאים לפנייה לבית המשפט כדי לעצור ניצול או לבקרו מבעוד מועד, לדוגמה בנושא ניסויים בבעלי חיים.⁴³ מבחינה חברתית, האדם נוטה לראווג לעצמו או לקבוצת ייחוס שלו, שבעלי החיים כמעט לעולם אינם חלק ממנה. ארגונים ועמותות להגנה על בעלי חיים מתאפיינים בדלות משאבים. הם

37 גם הפניות פסיקתיות למאמר הן מדרד אפשרי להצלחה אקדמית: שם, בעמ' 443; Trautman, לעיל ה"ש 33, בעמ' 696.

38 סינגר, לעיל ה"ש 1, בעמ' 13; Peter Sankoff, *Five Years of the New Animal Welfare Regime: Lessons Learned from New Zealand's Decision to Modernize Its Animal Welfare Legislation*, 11 ANIMAL L. 7, 24 (2005).

39 Joseph Mendelson, III, *Should Animals Have Standing? A Review of Standing under the Animal Welfare Act*, 24 B.C. ENVTL. AFF. L. REV. 795, 804-17 (1997).

40 Gary L. Francione, *Animals, Property and Legal Welfarism "Unnecessary" Suffering and the "Humane" Treatment of Animals*, 46 RUTGERS L. REV. 721, 743 (1994) לעיל ה"ש 11, בעמ' 186.

41 אסף הרדוף "התעללות ראוויה? בין צער בעלי חיים לעונג האדם" דין ודברים י' 141, 169-174 (2017).

42 למשל: Donna Mo, *Unhappy Cows and Unfair Competition: Using Unfair Competition Laws to Fight Farm Animal Abuse*, 52 UCLA L. REV. 1313, 1318-21 (2005); ג'ונתן ספרן פויר לאכול בעלי חיים 153-154 (2010); דנה ישטוב "הפשרה הפושרת של חוק צער בעלי חיים (ניסויים בבעלי חיים) חיות וחברה 42, 61 (2010); מבקר המדינה דוחות על הביקורת באיגודים ובמוסדות להשכלה גבוהה 188-189, 203-204 (2004).

43 כך ניתן להבין מחוק הניסויים. ראו גם סילוק על הסף לעתירה נגד ניסויים בקופים בישראל, בטענה להפרת חוק ההגנה וחוק הניסויים: בש"א (ראשון-לציון) 320/08 תנו לחיות לחיות נ' מכון ויצמן למדע (נבו 17.2.2008). קיימות מדינות שדווקא מאפשרות פוטנציאל לביקורת שיפוטית מוקדמת, דוגמת נורבגיה: Live Kleveland, *To Save Lab Animals the Legal Way: The Right to Appeal on Permits to Perform Animal Experiments*, 4 J. ANIMAL L. & ETHICS 99, 102 (2008).

אינם מתוקצבים בידי המדינה באופן שיטתי,⁴⁴ וכורעים תחת עומס של משימות יקרות להגנה על בעלי חיים, שרובן אינן בשדה המשפט: החזקת בעלי החיים, האכלתם, טיפול רפואי בהם וכדומה, הכול ללא רווח כלכלי. כמעט לאף ארגון אין מחלקה משפטית קבועה, וראי לא כזו שתזוּם פניות לערכאות שיפוטיות כדי להגן על בעלי חיים ולקרוּא תיגר על פרקטיקות מסחריות נצלניות. מנגד, לתעשיות נצלניות יש ממון רב עבור לוביזם ועבור בלימת עתירות משפטיות.⁴⁵ לבסוף, לעיתים קרובות הפניות לערכאות לא רק שאינן מצליחות; הן אפילו לא מובילות לכתיבת פסק דין, ולפיכך מונעות דיון אקדמי בשאלה המשפטית. אסיים פרק זה בסיפור שלא סופר, בפסק דין שלא נכתב, בעתירה שהוגשה, להמחיש כיצד הפרקטיקה נותרת דלה אפילו כאשר נמצא גורם המבקש להגן משפטית על בעלי חיים ולאתגר את הדין הקיים בתחום.

בשנת 2015 עתרה עמותת תנו לחיות לחיות לבג"ץ להפסקת "המשלוחים החיים", מסע הייסורים הממושכים שמועברים בעלי חיים לשחיטה מחו"ל לישראל. בעלי חיים, שנולדו בארצות זרות בתעשיות כופות, מושמים בכפייה באוניות, מטולטלים במשך ימים ארוכים בים, בתנאים קשים וטראומתיים, בדרכם אל סכין השוחט בישראל. בדרך חתחתים, מעבר לאימה הפוקדת יצורים שלא נועדו אפילו לראות אוקיינוס, תנאי ההחזקה עלובים במיוחד, ובעלי החיים מצופפים, עושים צרכיהם במקום עמידתם, מתבוססים בהפרשותיהם, נושמים את האמוניה מהשתן שלהם וסופגים אותה בעיניהם, לעיתים עד עיוורון, מוצמאים ומורעבים, ולעיתים נדבקים במחלות ונפצעים.⁴⁶ חלקם מושלכים לים, ומחזה של גופת עגל הנשטפת לחופינו אינו חד-פעמי בישראל.⁴⁷ עמותת תנו לחיות לחיות טענה כי פרקטיקה פוגענית זו עומדת בסתירה לדין הישראלי ולפיכך יש להפסיקה, וגיבתה עמדתה בחוות דעת מומחים ובטיעון משפטי עשיר ויסודי.⁴⁸ במהלך הדיונים בבג"ץ עלו אמירות מעניינות מצד שופטי ההרכב, קו שלפיו בעלי החיים

44 המדינה מעבירה סכום מסוים לעיקור וסירוס של בעלי חיים משוטטים, קרי: חתולים. המשרד לאיכות הסביבה מעביר סכום מסוים לטובת מכלאות של כלבים וחתולים: נתונים על תקצוב ממשלתי לטיפול בבעלי חיים ברשויות המקומיות (26.4.2017). <https://bit.ly/3jjlGXw>.

45 Laura G. Kniaz, *Animal Liberation and the Law: Animals Board the Underground Railroad*, 11 *GARNER; BUFFALO L. REV.* 765, 782 (1995), לעיל ה"ש 1, בעמ' 249; Ibrahim, לעיל ה"ש 11, בעמ' 184.

46 ראו תחקיר בין לאומי שפורסם באמצע אוגוסט 2019: יואב אתיאל "1,700 ק"מ של גיהנום בדרך לצלחת שלנו: תיעוד נדיר מהמשלוחים החיים" וואלה! NEWS 15.08.2019.

47 דניאל רוט-אבנרי "זוועה בחוף: גופת עגל נסחפה מהים" ישראל היום 1.6.2019; סמר עודה-כרנתנינגי "גופת עגל נפלטה מהמשלוחים החיים – בחוף הסטודנטים בחיפה" חיפה תאגיד החדשות 26.5.2019. <https://bit.ly/3jgPofP>.

48 בג"ץ 7622/15 תנו לחיות לחיות נ' מנהל השירותים הווטרנריים במשרד החקלאות (10.11.2015). <https://bit.ly/3n7c5Ee>.

מרוויחים מהמסע המטלטל, שכן ניתנת להם הזכות לחיות עוד קצת; ולפיכך ייתכן שהם מעדיפים את הטלטלה המייסרת על שחיטה מוקדמת.⁴⁹ ללא פסק דין, קשה בהרבה לייצר שיח ביקורתי. פעילות למען בעלי חיים, המכירות את המשלוחים החיים ונאבקות בהם חברתית, היו זוכות לדעת כיצד חושב בית המשפט, ומתפכחות מעט מהאשליה שחלקן מחזיקות בה, שהמשפט יכול או רוצה להגן על בעלי החיים, מהאשליה שהשופטים רגישים או אפילו קשובים לכאב העצום בהיקפו ובחומרתו שהמין האנושי כופה על בעלי החיים. מי שמתעניין בזכויות של אוכלוסיות מוחלשות ובהגנה עליהן מפני ניצול שיטתי, היה זוכה לדעת כיצד בג"ץ, שלעיתים מתואר כאביר החלשים, מייצר הנמקה שניתן לתאר כסחריר (ספין) שבסופו מתברר, שפרקטיקה פוגענית ונצלנית היא חוקית, משום שהיא מאריכה את הניצול והסבל של יצורים תמימים וחסרי הגנה.

אולם פסק הדין לא נכתב. משהוצע להם לשקול אם להוסיף ולעמוד על העתירה, הבינו העותרים את הרמז מבית המשפט והעתירה נמחקה ללא צו להוצאות, בהחלטה בת שלוש פסקאות קצרצרות.⁵⁰ הכוח השיפוטי הלא-פורמלי, אשר לעיתים חזק בהרבה מהכוח הפורמלי, עלול להיות מופעל גם כדי לכלום דיונים ראויים בסוגיות מורכבות. אפילו כאשר עתירות נדחות, עותרים עשויים להרוויח את יומם בבית המשפט, ביודעם שסיפורם על העוול שעברו מידי רשות יסופר. אולם יש רבים שאינם זוכים לכך, והעוול המשפטי שבמסגרתו נפגעו בידי המדינה ומערכת המשפט לא זכה אפילו להיכנס לכותלי בית המשפט, או לא זכה לצאת משם.⁵¹ כאשר העוול הזה כה רחב ועמוק, וכאשר אלו שנפגעים ממנו אינם יכולים אפילו למחות ולזעוק עליו בשפה שהאדם ישמע, אפילו פסק דין שאינו עוצר את הסבל – יכול לכל הפחות לבטאו בהגינות ובחמלה. אולם לא אחת, במקום זאת בוחר בית המשפט להשתמש בכוח הרמיזה; והעותרת האנושית מאזינה, בלית ברירה. כוח הרמיזה לא רק מביס את העתירה, אלא מאיין את הנרטיב מהזירה המשפטית, ולפיכך גם מהזירה האקדמית, אשר אינה נוטה להתעמק בפסקי דין שלא נכתבו. לעיתים אפילו פרוטוקול דיון – אין.⁵² כך לא רק הסיפור המשפטי הרשמי נמנע, אלא גם נבלם השיח המשפטי על אודותיו.⁵³ בהיעדרו של פסק דין, אפילו

49 בג"ץ 7622/15 תנו לחיות לחיות נ' מנהל השירותים הווטרנריים במשרד החקלאות, פרוטוקול הדיון מיום 17.12.2018, בעמ' 9-10 (לא פורסם) (עותק בידי המחבר).

50 בג"ץ 7622/15 תנו לחיות לחיות נ' מנהל השירותים הווטרנריים במשרד החקלאות, פס' 1-3 לפסק הדין של המשנה לנשיאה מלצר (נבו) 17.12.2018.

51 אסף הרדוף "חנות של זכויות, מהות של צדק: סיפורה הרטורי והמהותי של ההכרעה הפלילית" דין ודברים ח 33, 55-56, 84 (2014).

52 ראו דחיית בקשה לפרסום פרוטוקול במעמד צד אחד: בג"ץ 3286/18 תנו לחיות לחיות נ' שר החקלאות ופיתוח הכפר (נבו) 6.8.2019.

53 לפרוטוקול חשיבות עצמאית מהפסק, בהיותו כלי בקרה וביקורת על הנעשה בבית המשפט, לרבות בידי השופט. דא עקא, שהפרוטוקול לא תמיד מדויק ושלם, והביקורת שהוא מאפשר על בית המשפט מוגבלת מאוד, בהינתן שבית המשפט עצמו מופקד עליו. ראו איתן לבונטין "על הסמכות להגביל פרסום שמות חשודים" משפטים ל 249, 289-290 (2000). בלי פרוטוקול ככלל, בהיעדר אחריות, פרסום שמות חשודים

אקדמאים המרבים להתייחס למשפט הישראלי, בשאיפה לשפרו, אינם זוכים לשמוע על סוגיה שנדונה ועל הכרעה מנומקת. כאשר הפרקטיקה בתחום כה דלה, אין פלא שהתפוקה האקדמית דלה אף יותר, כמפורט בהמשך. תהא הסיבה לדלות האקדמית אשר תהא, כמו הפגיעה הנצלנית האנושית העצומה כבעלי החיים, קיומה אינו ניתן להכחשה. בפרק הבא אסביר מדוע העיסוק האקדמי בדיני בעלי חיים נושא חשיבות יתרה.

ב. דיני השוליים: מדוע על האקדמיה למשפט לעסוק בדיני בעלי חיים

1. חקר דיני בעלי חיים

באופן כללי, מחקר אקדמי משפטי יכול להאיר על המשפט הקיים, לקדם את שינויו ולהשפיע לטובה על החיים האנושיים.⁵⁴ באופן קונקרטי, מחקר אקדמי בדיני בעלי חיים נושא חשיבות מיוחדת, שכן רוב הסוגיות המרכיבות אותו עוסקות במציאות העגומה של רבבות ישויות תמימות אשר כיום מועברות מגוון של פרקטיקות פוגעניות מכאיבות, נצלניות וממיתות, הכול מידיים אנושיות.

(א) שינוי ישיר של המשפט

סיבה ראשית היא השאיפה לשינוי ישיר של המשפט בתחום שבו חיים ומוות אינם מטפורה. כאמור, האדם ממית במישרין ובאופן מחושב עשרות מיליארדי חיות יבשה וטריליארד חיות ים מדי שנה.⁵⁵ מוות המוני אינו הכול, לצידו מתבצעים ריכוז והקצנה של הכאבה, כליאה, שעבוד, הכפפה, החפצה וניצול – כולן תופעות שהמשפט תוקף בחריפות כאשר הן מופנות כלפי קורבנות אנושיים. יתרה מזאת: בתחום זה אקדמאים הם חלק מהבעיה, בין בכך שהם מתעלמים ממנה בעודם נואמים על הגנה על חלשים בהקשרים הקרובים לליבם, ובין בכך שכאב וסבל, שלעיתים נמדדים בסולם מדעי יבש, מוטלים במישרין מידיים אקדמיות במהלך ניסויים כופים כבעלי חיים.⁵⁶ למחקר אקדמי משפטי בתחום יש פוטנציאל לחולל שינוי שיצמצם חלק מההמתה, מהכליאה, מההכאבה. מחקר כזה יכול לדחוף במישרין ובעקיפין שופטת למסקנה חומלת, שתהיה הצלת חיים ושינוי חיים, או לסייע לה בעיגון מסקנתה.⁵⁷

הדברים מחריפים, והשופטים עלולים להרשות לעצמם להתבטא באופן בעייתי או לפעול באופן אסור: קנת מן "סדר דין פלילי מנהלי: הסדרי טיעון, הרשעות שווא של אשמים ופיקוח שיפוטי" משפט צדק? ההליך הפלילי בישראל – כשלים ואתגרים 217, 244 (אלון הראל עורך, 2018). ראו גם דברי ההסבר להצעת חוק בתי המשפט (תיקון מס' 50) (פרוטוקול הדיון), התשס"ח-2008, ה"ח 216, בעמ' 232 (11.3.2008).

54 Trautman, לעיל ה"ש 33, בעמ' 696-699.

55 לעיל ה"ש 5; כן ראו פרק ב.

56 כך בנושא הניסויים: אסף הרדוף "חופש המידע נגד חופש ההסתרה, חופש הביטוי נגד חופש העינוי: ניסויים כבעלי חיים מאחורי דלתות המעבדה" המשפט כה תש"ף 113, 129, 140 (2020).

57 ראו את פסק הדין החשוב בתולדות ישראל בדיני בעלי חיים, של השופטת שטרסברג-כהן, שהוביל לחיסול תעשיית פיטום האווזים בישראל, ואת הספרות המשפטית שאליה הפנתה: בג"ץ 9232/01

(ב) שינוי עקיף של המשפט

סיבה שנייה לחשיבותו המיוחדת של המחקר בתחום נוגעת לשינוי עקיף של המשפט באמצעות שיח חברתי ביקורתי. אין לדעת מי קרא את המאמר וכיצד הושפע לטובה מהקריאה, במישרין ובעקיפין, למשל באימוץ גישה, רעיון, הצעה, או בהעברת התוכן הלאה לאחר שהושפע. רעיון מגובש, סדור וקוהרנטי עשוי להרחיק לכת ולהדהד מעבר לסביבתו של הכותב ואף מעבר לזמנו. מחקר אקדמי שיטתי, רחב ועמוק, שאינו מתמקד בבעלי חיים פופולריים בהקשרים נוחים ונעימים,⁵⁸ מציב מראה חברתית מטלטלת, שהדמות הנשקפת ממנה אינה מחמיאה, בלשון המעטה. מראה זו מצביעה על דיסוננסים ערכיים ומעוררת בצופה אי-נוחות.⁵⁹ ברובד המשפטי, המחקר האקדמי מתעניין מאוד בדיסוננסים. למשל, מאמר אמריקני משנת 2013 אשר עסק בדיסוננס בדיני האונס, ייצר שיח אקדמי עשיר, בניסיון להתרת הסכך וליישוב הדיסוננס.⁶⁰ אין תמה בכך. מה שאינו קוהרנטי אינו מובן, משום שהוא כרוך בסתירה עצמית, הוא מקוטע ומפורק; ומה שכן קוהרנטי הוא מובן, הגיוני, מבוטא היטב, כשכל חלקיו תלויים יחדיו.⁶¹ העקיבות היא אידיאל משפטי מוכר, יחס דומה למצבים דומים במערכת המשפט,⁶² בשאיפה שהחוק ייצור היגיון כמבט כולל, קו ישר ולא רק נקודות.⁶³ עקיבות נורמטיבית מתקשרת להצדקות אשר בבסיס החוק.⁶⁴ דיסוננסים הם סתירה מובהקת בעקיבות, ומנוע לשינוי משפטי, או למצער מנוע לקריאה אקדמית לשינוי כזה.

(ג) שינוי אישי

סיבה שלישית לחשיבותו הרבה של המחקר בתחום נוגעת לשינוי אישי. חיפוש עקיבות אינו נחלת המשפט בלבד, אלא גם ואולי קודם לכך מסע חיים אישי. כפי שהבהיר

”נח” ההתאחדות הישראלית של הארגונים להגנת בעלי-חיים נ’ היועץ המשפטי לממשלה, פ”ד נז(6) 212 (2003).

58 עד היום, ספרו של סינגר הוא אחד החשובים בתחום. בראשיתו כתב שספרו אינו מבקש לעורר אהדה לבעלי חיים “נחמדים” כסוסים וכלבים, אינו עוסק בחיות מחמד ולא ינעם למי שסבור שאהבה לבעלי חיים פירושה ליטוף חתול והאכלת ציפורים בגן. הספר פונה לעקרונות מוסר בסיסיים וכולל תיאורים קשים, ומסרב להסתירם. סינגר, לעיל ה”ש 1, בעמ’ 10-11.

59 LEON FESTINGER, A THEORY OF COGNITIVE 3 (1957).

60 המאמר: Jed Rubenfeld, *The Riddle of Rape-by-Deception and the Myth of Sexual Autonomy*, 122 YALE L.J. 1372 (2013); Deborah Tuerkheimer, *Sex Without Consent*, 122 YALE L.J. ONLINE 335, (2013); Catharine A. MacKinnon, *Rape Redefined*, 10 HARV. L. & POL’Y REV. 431 (2016); Luis E. Chiesa, *Solving the Riddle of Rape-by-Deception*, 35 YALE L. & POL’Y REV. 407 (2017).

61 Joseph Raz, *The Relevance of Coherence*, 72 B.U. L. REV. 273, 276 (1992).

62 Cass R. Sunstein, Daniel Kahneman, David Schkade & Ilana Ritov, *Predictably Incoherent Judgments*, 54 STAN. L. REV. 1153, 1154-56 (2002).

63 William A. Edmundson, *The Antinomy of Coherence and Determinacy*, 82 IOWA L. REV. 1, 1 (1996).

64 J. M. Balkin, *Understanding Legal Understanding: The Legal Subject and the Problem of Legal Coherence*, 103 YALE L.J. 105, 114-16 (1993).

פסטינגר (Festinger), כותב מפורסם בשדה הפסיכולוגיה, דיסוננס קוגניטיבי יכול להיווצר מסיבות מגוונות, וקיומו מביא ללחצים לצמצומו או לחיסולו, ולהימנעות ממצבים ומידע שיגבירו את הדיסוננס. הדיסוננס האישי נפתר ברגיל באחת משלוש דרכים: הדחקת הסתירה; מציאת הצדקה או הסבר ליישוב הסתירה; או שינוי התנהגות.⁶⁵ היחס של האדם, החברה והמשפט לבעלי החיים אינו עקיב, ולכן מייצר מגוון של דיסוננסים, אשר זיהויים הביקורתי יכול להוות מנוע לשינוי. דיסוננס אישי נוגע למשל לאי-התאמה בין יחסו של אדם לבעל חיים אחד לבין יחסו לבעל חיים אחר, או לאי-התאמה ביחסו המתמשך לבעל חיים אחד. דיסוננס חברתי נוגע למשל לאי-התאמה בין כיבוד הבחירה האישית של האדם לבחור את היחס הנראה לו לבעלי חיים לבין הגנה על בעלי החיים הנפגעים מהבחירה האישית; ולא-התאמה בין שיח ההגנה על חלשים לבין הסירוב לשמוע על פגיעה בחלשים שלא מצד החלשים עצמם, מה שכמובן לא אפשרי עבור בעלי החיים. דיסוננס משפטי נוגע למשל לאי-התאמה בין בחירת המשפט להפיל פגיעה קשה אחת בבעל חיים, להסדיר פגיעה קשה שנייה, להתעלם מפגיעה קשה שלישית ולחייב פגיעה קשה רביעית.

ניצול בעלי החיים שזור בחיי המין האנושי ובחיי כל פרט, ולפיכך זהו תחום הפולש לאישי ולציבורי ומערבב ביניהם. בהתאם, ארשה לעצמי לחלוק רובד אישי; האישי הוא הפוליטי, כידוע. בשנת 2005, בתחילת לימודי הדוקטורט, חוויתי דיסוננס קוגניטיבי חריף באירוע משפחתי, בגין חוסר ההתאמה שבין נכונותי המעשית לאכול חלקי גוף מסוימים של פרות, לבין סירובי העקרוני לאכול כל חלק גוף של עגלים. ההכרה בדיסוננס הובילה אותי למעבר חד לצמחונות. בשלהי עבודת הדוקטורט, ההבנה על אודות הקטל בתעשיית החלב והביצים יצרה בי דיסוננס נוסף, אשר הובילני למעבר לטבעונות בחלוף שלוש שנים.⁶⁶

הדיסרטציה שלי כללה השוואה אנליטית שיטתית בין הפשע המקוון לפשע הלא-מקוון,⁶⁷ ובמהלכה נחשפתי למונח "דיני הסוס" שתואר בפרק הקודם. כחוקר משפט ואינטרנט, מחשבתי התמקדה בנמשל, האינטרנט כענף משפטי, בעוד המשל היה עבורי שקוף, ולא העלה בי בדל מחשבה על משפט ובעלי חיים. החל מסוף שנת 2009 לימדתי באקדמיה "פשע מקוון", הוראה שדחפה אותי ליטול לראשונה חלק ברשת החברתית, כדי להיטיב להבין את החוויה החברתית שעליה דיברו תלמידיי. ברשת החברתית נחשפתי לשיח לא מאורגן של הגנה על בעלי חיים. עד לאותו שיח, חשתי שהטבעונות שלי היא המרב הדרוש ממני לצמצום מצוקת בעלי החיים, ושאינ לי סיבה וצידוק להתערב בבחירותיהם ובמעשיהם של אנשים הבוחרים אחרת ואף להתייחס לכך; בחירתי האישית פותרת את הבעיה הערכית שחוויתי, ומה שמוגש בצלחותיהם של אחרים אינו ענייני.

65 Festinger, לעיל ה"ש 59, בעמ' 2-4, 6, 14, 18.

66 אסף הרדוף "אני כולה טבעוני" Ynet (8.9.2012) <https://bit.ly/2XpqvXk>

67 אסף הרדוף הפשע המקוון (2010).

למעשה, הערכים שבבסיס הטבעונות אינם נוגעים ליכולתי לממש העדפה קולינרית, ולמעשה כלל אינם עוסקים בי, בהגנה על זכויותיי וערכיי. האדם הטבעוני זקוק להגנה כדי שיוכל לצרוך מוצרים טבעוניים;⁶⁸ בעל החיים זקוק להגנה כדי שיוכל לחיות, כדי שיוכל להיות חופשי מדיכוי שיטתי מיד אנושית. זהו דיסוננס נוסף, בין בחירה אידיאולוגית אישית להימנע מקידום פגיעה בבעלי חיים, לבין התעלמות ואפילו הסכמה מפורשת או משתמעת לכך שאחרים יקדמו את אותה פגיעה. זהו הדיסוננס שבין הטבעוני, שדרכו ככלל קלה למדי (בעיקר בהיצע הטבעוני הרחב כיום), לבין האקטיביסט, שדרכו קשה, מאתגרת ומתסכלת, משום שדרכו היא לשינוי העולם כולו. השיח על אודות ניצול בעלי החיים מיוחד במובן שדובריו, בהגדרה, אינם נאבקים עבור עצמם, אלא עבור אחרים. מאפיין זה אולי נשמע רומנטי ואלטרואיסטי,⁶⁹ אך מייצר קושי מושגי, ומגביר את הסיכוי להתנגדות, הנובעת מכך שהדובר נדחף לעניין לא לו. למעשה הדבר מתחבר לדיסוננסים בעלי חשיבות משפטית וחברתית כללית, המאירים גם על מאבקים אחרים. האחד הוא שלכאורה פירושם של הפלורליזם והסובלנות כלפי תפיסות שונות הוא שעל הפרט לקבל בהכנעה פגיעות שיטתיות בבעלי חיים בידי פרטים אחרים, ושכל ניסיונו להשפיע על אחרים – חורג מהמנדט האנושי הליברלי שלו. לכאורה אדם זכאי לצמצם את הפגיעות שלו, אך מנוע מלהתייחס לפגיעות של אנשים אחרים, נוכח סובלנות וכבוד לאוטונומיה שלהם.⁷⁰ דיסוננס זה נפתר בתובנה, כי טיעון הסובלנות, אשר לעיתים משתקף בממרה "חיה ותן לחיות" כנגד תפיסה של הגנה על בעלי חיים, אינו תקף, משום שעל האחרונים נכפה להיפגע.⁷¹ האוטונומיה לממן ניצול בעלי חיים ולהתענג עליו באה על חשבון אוטונומיה, חירות, שלמות-גוף וחיים של אחרים. עיצוב הרגלי הצריכה שלי מחדש לא בא להשיג טוהר אישי עבורי, אלא כדי למנוע סבל וכאב מיצורים חפים; ואיני יכול לגלות סובלנות באשר לאותם הרגלי צריכה אך משום שאנשים אחרים מפעילים אותם, בין שהם קרובים אליי ובין שרחוקים ממני. אין בידי כלים לעצור את הרגלי הצריכה של אחרים, למעט חופש הביטוי והדוגמה האישית; אולם הכבוד שאני רוחש לכל אדם אין פירושו שהוא זכאי לממן שעבוד וטבח. צלחתם של אחרים – אנושיים וחיתיים – אינה עניינם בלבד כאשר מוגשים בה תוצרי כפייה אלימה.

68 אף שקיימת חשיבות גם להיבט זה, אפילו עבור בעלי החיים, למשל בנוגע לזכות לתזונה טבעונית כהשקפה ערכית ואפילו דתית: Sarah Soifer, *Vegan Discrimination: An Emerging and Difficult Dilemma*, 36 Loy. L.A. L. Rev. 1709 (2003); Rebecca Schwartz, *Employers, Got Vegan?: How Ethical Veganism Qualifies for Religious Protection Under Title VII*, 24 ANIMAL L. 221 (2018); Frank Cranmer, *A Critique of the Decision in Conisbee that Vegetarianism Is Not 'A Belief'*, 22 ECCLESIASTICAL LAW JOURNAL 36 (2020).

69 ראו Robert Garner, *Animal Welfare: A Political Defense*, 1 J. ANIMAL L. & ETHICS 161, 169 (2006).

70 Jay Schiffman, *Tolerance as Understanding*, 3 MARGINS 1, 3-4 (2003).

71 יוסי וולפסון "סיי הבשר הציבורי" לחם חוק – אנתולוגיה של משפט ואוכל 255, 256 (אייל גרוס יופי תירוש עורכים, 2017).

דיסוננס קשור הוא שברגיל אדם זכאי לפעול לצמצום הפגיעות בו, אך כביכול מנוע מלהתייחס לפגיעות של אחרים באחרים, נוכח היעדר "זכות עמידה", אלא אם כן מונה לנציג הקורבנות. המאבק הנדון הוא בהגדרה לא מאבק של בעלי חיים, אלא של החרדים להם, שאינם נציגיהם, וממילא לא תיתכן נציגות: "מי שמך לדבר למען בעלי החיים?". אלא שהתוכחה "מי שמך?" מתבקשת ביתר שאת כלפי מי שמקדם פגיעה בבעלי חיים וניצולם: "מי שמך לנצלם ולהורגם?". המונח "כפייה" מתאר רק באופן מטפורי תקשורת המבקשת לעצור את הפגיעה; ובאופן מילולי את המציאות הפוגענית שהאדם מציב בה את בעלי החיים. אף שאיש אינו נציגם של בעלי החיים ופטרוני ישועתם, אין קושי אמיתי לשער שהאחרונים היו מעדיפים עולם שבו אינם מנוצלים ונקטלים בשיטתיות, והיו מבכרים שכאשר קול זעקותיהם נאטם בקירות כלכליים, חברתיים ומשפטיים, מישהו ידבר בעדם.

הפנמת הדיסוננסים האמורים הובילה אותי לתובנה, שאיני יכול להסתפק עוד בטבעוונות פסיבית. ערכיי מחייבים אותי לפעול לטבעוונות אקטיבית: קידום שחרור בעלי חיים והפסקת ניצולם בידי האדם. אז כהיום סברתי שעיקר השינוי המיוחל בהגנה על בעלי חיים צריך להתחולל בשדות האחראיים העיקריים לניצול, לפגיעה ולקטל: החברה והכלכלה.⁷² לצד זאת, כמשפטן וכאקדמאי התוודעתי לחוק צער בעלי חיים (הגנה על בעלי חיים), התשנ"ד-1994 (להלן: חוק ההגנה), והתחלתי לתהות כיצד הוא מתיישב עם המציאות העובדתית שלמדתי להכיר. תרתי אחר השיח האקדמי המשפטי הישראלי בתחום. המאמר הראשון שפורסם בכתב עת משפטי בישראל בתחום נכתב בידי פילוסוף דווקא, ויצא נגד הגנה על בעלי חיים.⁷³ מאמר התגובה פורסם באותו כתב עת בידי עורך דין מוביל בתחום, בעד הגנה כאמור.⁷⁴ מאוחר יותר פרסם חבר סגל בכיר באקדמיה למשפט שלושה מאמרים שעסקו כולם בבעלי החיים הפופולריים ביותר בישראל, כלבים וחתולים.⁷⁵ פרט לכך, נכתב בהמשך ספר מקיף יחיד המתמקד במשפט ובעלי חיים בישראל.⁷⁶ אולם ככלל ניכר היה אז, כי השיח האקדמי המשפטי הישראלי בתחום – אינו קיים. איש מאנשי הסגל הבכיר במוסדות הלימוד השונים אינו עוסק בתחום באופן שיטתי, לא כל שכן מלמדו. למיטב זיכרוני, כסטודנט לא נחשפתי לדיונים בנושא, ולו כאנקדוטה. ללא רקע משפטי בתחום, החלטתי לרכוש ולייצר ידע, לפעול

72 אומנם פעלתי בשדות אלו תקופה מסוימת, בהפגנות, תהלוכות, תצוגות ועוד. ראו למשל <https://bit.ly/3AVQiEp>.

73 אבינועם בן זאב "הטעם שבאיסור לצער תנינים" משפט וממשל ד' 763 (1998).

74 יוסי וולפסון "מעמד בעלי-החיים במוסר ובמשפט" משפט וממשל ה' 551 (2000).

75 פבלו לרנר "הרהורים בעניין האכלת חתולי רחוב" המשפט ט' 407 (2004); פבלו לרנר "על חייבים ובעלי חיים: חייט מחמד כנכס שאינו בר-עיקול" עלי משפט ד' 205 (2005); פבלו לרנר "אצל מי תישאר הכלבה? התחשבות 'בטובת החיה' במקרה של סכסוך משפחתי" המשפט יא' 357 (2007).

76 גיל יוחננוף דיני בעלי חיים (2009). ספר נוסף שנגע בנושאים של בעלי חיים נכתב בידי עורכת דין ממשפחה חקלאית, בתמיכה מפורשת באינטרסים תעשייתיים: ורד דשא המשפט החקלאי בישראל (2014).

להעלאת התודעה האקדמית לפוגענות האנושית העצומה כלפי בעלי חיים. המחקר חשף עבורי עובדות מפתיעות, משום שהניצול האנושי של בעלי החיים רחב, עשיר ומגוון, וגם כיום אני רחוק מלהכיר את מלואו. לצד המידע, זכיתי בפרספקטיבה חדשה על כוח המשפט, מוגבלותו, כנותו ועקיבותו. חקר משפט ובעלי חיים חושף אמיתות קשות ושפע דיסוננסים, שזיהויים ודיון בהם הכרחיים לשינויים. למשל קיים דיסוננס בין רטוריקה שיפוטית נהדרת על חשיבות ההגנה על בעלי חיים, לבין מציאות אכזרית רחבה ומתמשכת, שהמשפט כמעט ואינו טורח לשנות, ובמקרים רבים אף טורח לגבות ולהנציח. דיסוננס אחר עולה מחוסר העקיבות שבהגנה על בעלי חיים בהקשר אחד, תוך התעלמות ולעיתים הכשרה של פגיעה בהם בהקשר אחר.⁷⁷ הדבר ודאי מתקשר לדיסוננסים תרבותיים עמוקים; רבים מתקשים לדמיין את חייהם בלי מזון מהחי, בעוד הרעיון לצרוך מוצרים כאלו מבעלי חיים מסוגים אחרים דוחה אותנו.⁷⁸

אם כן, ייחודו של המחקר השיטתי בדיני בעלי חיים הוא נגיעתו הישירה הרחבה והעמוקה לחייו היום-יומיים השגרתיים של כל קורא, ויומרתו להשפיע בכל חוויית קריאה ועל כל קוראת, נוכח הרלוונטיות הגבוהה בפוטנציה של סוגיות רבות עבור חייו של כל אדם, שבכירור מייצרת אתגר מחקרי מיוחד: אתגר האנטגוניזם. אף שרבים הטיעונים הערכיים המייצרים אנטגוניזם, בשפע הקשרים, הרי שהתחום של דיני בעלי החיים מתכתב עם שפע עצום של פרקטיקות כלכליות וחברתיות שגרתיות, המחבקות את החיים עצמם: מאכל ומשקה, הלבשה ואבזור, קוסמטיקה וניקיון, בידור ועוד. כתיבה ביקורתית על פשע מקוון, למשל, ברגיל אינה נוגעת לכותב ולקורא באופן אישי ובמישרין, ולכל היותר נוגעת לו כקורבן פוטנציאלי, אך ודאי אינה מזמינה אותו להשתנות בהיותו חלק מהבעיה. מנגד, כפי שכתובה על הגנת בעלי חיים, במקרים רבים, נעשית בלהט ובתשוקה עמוקה לייצר שינוי, ונובעת מליבתו הערכית האישית של הכותב, כמוה גם הקריאה כוללת רובד אישי הנחוה לעומקו, ואולי תחושת מגננה וכעס. השתתפותו המתמשכת, הרחבה והעמוקה של חלק עצום באוכלוסייה בניצול השיטתי, מערימה קושי עצום בדרך לשינוי, וקריאת טקסט הפונה לקורא עצמו לשנות הרגלי צריכה רחבים ועמוקים עשויה להיתקל בחומות מיוחדות. מעשיהם והרגליהם של רבים עשויים להכתיב במידה רבה את השקפותיהם, ולא להפך.⁷⁹ לגולש ברשת חברתית לא נעים להיחשף לתיעוד של הפגיעה המתועשת בבעלי החיים שהוא מממן, והאדם ברחוב עשוי לחוש אנטגוניזם כלפי שלט המונף במהלך הפגנה נגד אכילת בעלי חיים. כך גם האקדמאי, הנחשף לאמירה אקדמית ביקורתית בנושא ניצול בעלי חיים היוצאת נגד ניצול, כשהוא עצמו משתתף בו במימון ובצריכה, דוגמת אכילת בעלי חיים, שימוש בתמרוקים שהופקו בניסויים, לבישת עורם של בעלי חיים וכדומה. בכתיבה ובקריאה,

77 על חלק מהדיסוננסים ראו הרדוף, לעיל ה"ש 41.

78 ראו מרוויס הריס פרות קדושות וחזירים משוקצים (1987); FREDERICK J. SIMOONS, EAT NOT THIS FLESH (1994).

79 סינגר, לעיל ה"ש 1, בעמ' 216.

ההבחנה בין אקדמאי לאדם מיטשטשת בתחום, משום שזהו לעולם תחום בעל ממד אישי רב, שאין ולא יכולה להיות בו יומרה לאובייקטיביות, לנוכח הרלוונטיות העצומה שלו להרגלי צריכה בסיסיים.⁸⁰ "הקיר הרביעי" בתחום נשבר, ושברו מכאיב לקורא ולכותב. האתגר האישי הרב במחקר האקדמי של דיני בעלי החיים מקשה על כתיבת המחקר וקריאתו. תוכן הכתיבה וסגנונה מזה, וחויית הקריאה מזה, חשופים במיוחד להטיות ערכיות. המאמר עשוי להיתפס כמטיף ואולי גם כמתנשא, ולעורר אנטגוניזם רב, נוכח הרלוונטיות שלו לחיים עצמם, לחיי הקורא ממש, בגין תחושת פלישה של המאמר להתנהלותו המעשית של הקורא בכל יום בחייו; לעומת דיון בגישה פילוסופית או עיונית ובשאלות שבמציאות רחוקה. הרלוונטיות המתמשכת והעמוקה הזו היא ייחודו של המחקר הרחב בתחום, אתגר מחקרי יוצא דופן. אתגר זה הוא עוד הוכחה לחשיבות המחקר בתחום. החשיבות העצומה בעיסוק בחיים ומוות מקבלת משנה תוקף בשעה שהיא מתקשרת לחיי הקורא, לפעולותיו היום יומיות, לבחירותיו כצרכן וכאדם, ולא כאקדמאי. למחקר יש פוטנציאל לעורר לא רק מחשבה אקדמית, אלא גם שינוי אישי. אומנם, נוכח היקף הפגיעה העצום, ברור שהאדם האחד, משפיע וחזק ככל שיהיה, חלש מכדי להביא למיגורה ואף לצמצומה הניכר. אולם אף שמספר המנוצלים והנטבחים יישאר עצום, שינוי אישי אינו סמלי גרידא, אלא נושא בשורה ממשית של חיים ומוות, שאינה תלויה בחוק ופסיקה. אפסות הזכויות המשפטיות אין פירושו אפסות החסד האנושי האישי. שינוי ההשקפה הוא שינוי הפעולה והצריכה; ושינוי הפעולה והצריכה מציל חיים, פשוטו כמשמעו, אף שהמציל ברגיל אינו זוכה לראות את התוצאה במישרין. המחקר בנושא, מחקר מייאש ומתסכל – מציל חיים בפוטנציה, יהיו אלו מעטים ואפילו בודדים. יתרה מזאת: שינוי אישי עשוי להוביל לשינוי אישי של אחרים, דרך דוגמה אישית והשראה, וכמובן באמצעות אקטיביזם חברתי. שינוי לטובה באדם אחד יכול להתחיל פעולת דומיננט של שינוי לטובה באחרים.

2. הוראת דיני בעלי חיים: בניית קורס

מחקר משפטי יכול לתרום לא רק למשפט, אלא גם לשיפור הוראה, בהביאו את הכותבת לשיח עצמי מהותי על הפקת תובנות וזיקוקן, להרחיב את יריעתה ולהעמיקה באופן הנחוץ להעברת סוגיה, ולחידוד החידוש האקדמי, שהוא למעשה הפרספקטיבה הייחודית שהמרצה מציעה לסטודנטים. סוגיה שעליה כתבה מאמר היא מתכון לשיפור השיעור, חרותו, והמחשבה והרגש שבכוחו לעורר. לצד ההשפעה על העולם ושינויו לטובה באמצעות מחקר אקדמי, קורס אינטראקטיבי העוסק בתחום בשיטתיות, מפגש אחר מפגש, ומביא סטודנטים לשיח רחב ומעמיק ולמחשבה ביקורתית – עשוי לשאת פוטנציאל גבוה לשינוי.

80 הרדוף, לעיל ה"ש 41, בעמ' 147.

בתום כתיבת מאמרים ראשונים בנושא, החלטתי לנסות ולייצר קורס אקדמי. השראתי באה ממשפט ופמיניזם, תחום שנלמד בישראל הן כקורסים עצמאיים והן במסגרתם של ענפי משפט כלליים, לצד מחקר ושיח אקדמי עשיר. נחשפתי לאמירות חוזרות מצד סטודנטיות, שלפיהן קורס או קליניקה במשפט ופמיניזם שינו אותן, פיתחו בהן תודעה פמיניסטית וייצרו עבורן מוטיבציה לשינוי העולם לטובה, בשינוי הרגלים ושפה, לצד הנחלת הידע לאחרים. בהסכמתה של דיקנית רגישה לבעלי חיים, יצאתי לדרך בניית הקורס. במהלכו של בניית קורס כזה מתעוררות דילמות מורכבות.

(א) כותרת הקורס

דילמה אחת היא כיצד לכנות את הקורס. ניתן לבחור בכותרת שתשלב את המילים "זכויות", "הגנה" ולחלופין "ניצול" ו"פגיעה", ותאות על ערכי הקורס. אפשר גם לבחור כותרת נקייה מערכים ומאג'נדה, דוגמת "דיני בעלי חיים".⁸¹ זאת במגמה לצמצם את האנטגוניזם של סטודנטים פוטנציאליים, ולאותת על דיון עשיר ופרספקטיבה רחבה, מכילה ולא שיפוטית, אף שמוכן שערכי המרצה יבואו לכדי ביטוי, כפי שקורה בכל קורס. בתפיסה שהאמת העובדתית הנסתרת היא כלי חיוני לגיבוש עמדה ערכית ומשפטית, הקורס מזמין ומעודד תלמידים לחלוק חוויות אישיות מניסיונם, בלי להישפט – תלמידה רפתנית, תלמידה נסיינית וכדומה; וכן הרצאות אורח של אנשים שיכולים לשפוך אור על עובדות הנסתרות מעין הציבור הרחב, דוגמת פעילים, וטרינרים או שוחטים.

(ב) תאוריה מול פרקטיקה

דילמה נוספת נוגעת למידת ההרחבה בדיון בשאלות פילוסופיות ומשפטיות כלליות, כעצם ההכרה העקרונית בזכויות בעלי חיים ובמעמדם, וכמו השיח על השפה והנצחתה את המציאות. הנטייה הסטודנטית אלית, ודאי בתואר ראשון, היא אחר הפרקטיקה ולא אחר התיאוריה; רובם המכריע ממשיך להתמחות,⁸² ולימודי המשפטים עשויים להיתפס כמכשיר פרקטי.⁸³ כדי להגיע לקהל גדול יותר, ניתן להאריך בדיון בחקיקה ובפסיקה, אף שאלו אינן רבות ובוודאי אינן מתחילות לבטא את מורכבות התחום באופן שלם; הקורס מייצר שאלות פרקטיקה גם ללא פרקטיקה עשירה בתחום. לאורך הדיון מוצגת שאלת-העל של הקורס: "אילו סוגי ניצול ופגיעה בבעלי חיים המשפט מסדיר (ואילו לא), כיצד, וחשוב מכול – מדוע?". הדיון העיוני המופשט בתחילת הקורס מאפשר להתחבר לרבדים פילוסופיים, שיהדהדו בהמשך הקורס, אך לא ישתלטו עליו. חשוב מכך, התמקדות במשפט הקיים הופכת את החוק, התקנות והפסיקה לנקודת המשען של

81 בישראל נעשה ניסיון כושל לתיקון סמלי לשם החוק ל"חוק זכויות בעלי חיים": גיל יוחננוף "אין זכויות לבעלי חיים" חיות וחברה 41, 59 (2010).

82 לימור זר-גוטמן "לימודי האתיקה המקצועית כחלק מהחינוך המשפטי בישראל" מחקרי משפט כג 92, 89 (2008).

83 לימור זר-גוטמן "החינוך לאתיקה אינו בשמים" משפט ועסקים יט 1319, 1335 (2017); זיידמן, לעיל ה"ש 35, בעמ' 1577.

הדיון. בכל סוגיה, במקום לשאול את עצמם אם פילוסוף פלוני משכנע יותר מפילוסוף אלמוני, על התלמידים לבחון שאלות משפטיות ממשיות, ולהיזכר שהעיסוק בחיי בעלי החיים ובמותם אינו תרגיל בפילוסופיה גרידא. עליהם לבחון אם הסברים והצדקות שעלו בשלב מוקדם, בין כאלו שהוצגו בידי התלמידים ובין כאלו שהוצגו בידי שופטים, מובילים לתוצאה עקיבה. האם ניתן לזהות קווים ישרים כדין הישראלי בנוגע להסדרת הניצול והפגיעה בבעלי חיים?

(ג) ביקורתיות מול שיפוטיות

דילמה אחרת נוגעת למידת ההכוונה הערכית שתוצג לצד העובדות הקשות, וניתנת לתיאור חיצוני כשאלת ההטפה. ניתן להציג שאלה נורמטיבית שלצידה תשובה נחרצת; אולם מוטב להציב את השאלות ולעודד דיון פתוח ולא שיפוטי. להטפה אין ערך רב בשינוי המציאות, לעומת פיתוח ספקנות וביקורתיות בתלמידים, הבאתם לחוות בעצמם את הדיסוננסים ולהסיק מסקנות אישיות. יש לזכור, שבשאלות של פגיעה בבעלי חיים וניצולם – כל אדם מצוי לאורכה של הסקאלה שבין חמלה לאטימות, ולא בקצותיה. אין איש החי בחמלה מוחלטת ונקי לגמרי מפגיעה וניצול, משום שהחיים בעולמנו כרוכים באופן מובנה לפחות בפגיעה וניצול מסוימים, דוגמת אלו הכרוכים בשימוש בדבורים ובהדברה בתעשיית הצומח.⁸⁴ לכולנו, מצמצמי צריכה, צמחונים, טבעונים ואף אקטיביסטים, יש "אורות ירוקים", שבהם אנו עוברים או מוכנים לעבור. בד בבד, איש אינו חי באכזריות ובאטימות מוחלטות ואינו תופס כיום בעלי חיים כאובייקט חסר תחושה, שהבעלים יכול לנהוג בו כחפצו ללא מגבלות.⁸⁵ לכולנו יש "אורות אדומים", שלא רק שאיננו עוברים ומוכנים לעבור בהם; את חלקם איננו מוכנים לסבול אצל אחרים, ואנו תובעים את הסדרתם ולעיתים אף את הפללתם. הן ברובד האישי והן ברובד המשפטי, מוטב לדחות את התפיסה, שלפיה הגנה על בעלי חיים היא "הכול או כלום"; יש להגנה על בעלי חיים ערך רב גם אם אינה עקיבה ושלמה, ואפילו אם היא רחוקה מכך.⁸⁶ מוטב לדחות בשתי ידיים את המילה "צביעות" בקשר ליחס המשפטי והאישי לבעלי החיים, ולבכר את המילה "דיסוננס". לצד זאת, ראוי לעודד חיפוש אחר עקיבות ביחס המשפטי לבעלי חיים, ניסיון לזיהוי הקווים שהנקודות שלנו מייצרות. המורכבות שבמלאכה מעורדת את הסטודנטים לחשוב מחדש על כל נקודה במשפט, כמו גם על הקו עצמו, ובמשתמע גם בבחירותיהם האישיות.

84 סינגר, לעיל ה"ש 1, בעמ' 273-276; לוי ולוי, לעיל ה"ש 1, בעמ' 192.

85 Tom Regan, *The Case For Animal Rights* 3 (1983); Gary L. Francione, *Reflections on Animals, Property, and the Law and Rain without Thunder*, 70 *LAW & CONTEMP. PROB.* 9, 9-10, 32-39, 55-57 (2007).

86 האשמה בחוסר עקיבות מאפיינת את ההגנה על הסוגנות: סינגר, לעיל ה"ש 1, בעמ' 270.

(ד) מבנה הקורס

דילמה נוספת נוגעת למבנה הקורס. דיני בעלי חיים עוסקים בשפע רחב של סוגיות, בפגיעות אנושיות שונות מאוד בבעלי חיים שונים. אין לקורס ליכה, סוגיה החשובה בהרבה מאחרות, משום שכמעט כל סוגיה היא של חיים, כאב ומוות. נוכח הקושי הקוגניטיבי להתמודד עם סוגיות ערכיות כה כואבות, המתכתבות עם חייו של כל תלמיד, מוטב לפעול במבנה מדורג, ברוח הסרט Earthlings.⁸⁷ לאחר היכרות כללית של חוק ההגנה, קל יותר לפתוח את הרוכד הפרקטי של הניצול והפגיעה בעיסוק בבעלי חיים פופולריים, בעיקר כלבים וחתולים, לבחון מתי וכיצד המשפט מגן עליהם ומתי לא, ולזהות במהרה שאפילו הם אינם מוגנים בהקשרים רבים, ושניתן לפקפק ערכית גם בפרקטיקות שגורות שנראות ניטרליות או מיטיבות, כמו החזקתם המתמשכת בבית האנושי, קשירתם ברצועה ובקולר, עיקור, סידוס וכדומה.⁸⁸ משם ניתן להמשיך לפרקטיקות שרבים מהסטודנטים ודאי אינם שותפים להן, כמו פגיעות לצורכי בידור ופנאי, שהן חלק שולי יחסית בחייהם של אזרחים רבים, דוגמת קרבות כלבים, רכיבה על סוסים, תערוכות, גני חיות, פינות ליטוף והחזקת אקווריום, ולהיווכח מתי המשפט אוסר פגיעות לצורך בידור, מתי הוא מסדיר אותן ומתי הוא מתעלם מהן.⁸⁹ ניתן להתקדם לפגיעות שרבים המתנגדים להן, ניסויים בבעלי חיים, ולבחון אילו סוגי ניסויים החוק מתיר ואילו הוא אוסר ומדוע, אילו מנגנוני פיקוח קיימים ועד כמה הם אפקטיביים, אם בכלל.⁹⁰ לבסוף, ניתן להגיע לפגיעה אשר כמעט כל סטודנט שותף לה ולמימונה, אכילת מוצרים מהחי, ולבחון אילו פרקטיקות המשפט מונע, אילו הוא מסדיר ומאילו הוא מתעלם, ומה ההצדקה לכל אחת מהבחירות. זהו החלק הקשה ביותר לעיכול למרבית האנשים, נוכח החרדה מהפגיעה בהרגליהם הקולינריים, בתחום שבו חיים ומוות – עבור הלשון.⁹¹ המהלך המדורג מכוון להתחיל בחיבור רגשי ולא בכניסה מהירה למגננה, לקראת יצירת דיסוננסים וחיודום, בניסיון להרחבת מעגל החמלה הרגשי של הסטודנטים.

(ה) זוויות דיון נוספות

לבסוף, הקורס אינו חייב להסתפק בדיון ביקורתי בפגיעות שיטתיות בבעלי חיים, אלא יכול להציע זוויות נוספות. בין היתר הוא יכול לעסוק בדיני הגנת הצרכן באשר לצריכת

87 סרט זה, בהנחיית השחקן והפעיל חואקין פניקס, מציג קטלוג של פגיעות אנושיות בבעלי חיים, תוך הפרדה בין תעשייה לתעשייה, והתקרמות מבעלי חיים פופולריים לבעלי חיים פופולריים פחות. הצפייה אינה נעימה, אך מומלצת בחום. תמונה שווה אלף מילים. ראו <https://bit.ly/3ncEPvR>.

88 בג"ץ 4884/00 עמותת "תנו לחיות לחיות" נ' מנהל השירותים הווטרינריים בשדה במשרד החקלאות, פ"ד נח(5) 202, 207-208 (להלן: בג"ץ 4884/00); עת"מ (מרכז) 18-08-61735 נוח – התאחדות ישראלית של ארגונים להגנת בעלי חיים נ' מדינת ישראל משרד החקלאות, פס" 1-4 (נבו 18.12.2018).

89 ראו (Joan E. Schaffner, An Introduction To Animals And The Law 36-37 (2011); Francione, לעיל ה"ש 40, בעמ' 766-767; הרדוף, לעיל ה"ש 41, בעמ' 219-220).

90 Ibrahim, לעיל ה"ש 11, בעמ' 195.

91 סינגר, לעיל ה"ש 1, בעמ' 13.

מוצרים שהופקו תוך פגיעה בבעלי חיים, בקימות ובדיני איכות הסביבה ובריאות הפרט, המושפעים מניצול מתועש של בעלי חיים. הקורס אף יכול לגעת באופן שבו המשפט מסדיר ולעיתים מדכא פעילות חברתית הנעשית להגנה על בעלי חיים, כמכשול משפטי בדרכו של השינוי החברתי.

3. הוראת דיני בעלי חיים: התרומה לסטודנטים

מה יכול הקורס לתרום לסטודנטים למשפטים? כדברי איסטרברוק, איסוף מקרי סחר בסוסים, מקרים שאנשים נבעטו על ידי סוסים, ודיונים במרוצי סוסים – לא יתרום דבר מיוחד לסטודנטית למשפטים. תרומתו של קורס כזה תלויה, כמו קורסים אחרים ויותר מהם, בין היתר כמובן, בהשקפת העולם של המרצה ובדוגמה האישית שהוא מוביל, אך גם בנכונותו להקשיב ולהשמיע דעות המנוגדות לערכיו, באופן לא שיפוטי. ייתכן שאפילו מרצה חסר עניין בסוסים, או מרצה בעל עניין דכאני, נצלני ומחפץ בהם, ככלי מסחר ובידור גרידא, יכול לאפשר שיח ביקורתי והגון בניצול, ויכול בעצמו להיתרם מחמתם של תלמידים. אולם לא סביר שירצה להעביר קורס כזה, שוודאי יפתח דלתות לביקורת על יחסו לבעלי חיים. אף שכמו כולם איני אובייקטיבי, סבורני שהקורס "דיני בעלי חיים" יספק ערך מוסף ממשי לקורסים במשפט אזרחי רק אם יציג פרספקטיבה עקיבה, ביקורתית, וחשוב מכול – אמפתית, המציבה את בעלי החיים במרכז, לא כמושא, אלא כנושא; לא כמשהו, אלא כמישהו. כמודגש במבוא, אין חפיפה בין אמפתיה לאקוונטריות, ודומני שלעומת השנייה והנדירה בעולם ובמשפט, הראשונה רחוקה מלהיות נדירה, אף כי המשגתה והשיח על אודותיה אינם עשירים בעולם המשפט, כמפורט בהמשך. קיבוץ חיקוקים המסדירים התנהגות אנושית בקשר לבעלי חיים מזה, ולימוד שיטתי, ביקורתי ואמפתי של פסקי דין המפרשים אותם מזה, יכולים להציע תמונה חדה בעלת ערך רב לחינוך המשפטי, בצבעים ובפירוט, שאף ענף משפטי עצמאי אינו מסוגל או מעוניין להציע. תמונה זו מספקת מנת ביקורתיות וריאליזם משפטי יוצאת דופן, ומטילה צל כבד על כנות מערכת המשפט ונאמנותה לרעיונות מרכזיים העולים בענפי משפט מגוונים, דוגמת משפט חוקתי, דיני העונשין, דיני הנזיקין, דיני החוזים, משפט מינהלי, סדרי הדין, דיני הגנת הצרכן, דיני העבודה, דיני המשפחה ועוד, מה שהופך את דיני בעלי החיים לרב-תחומיים באופן מובנה.⁹² הקורס מראה כיצד ענפי משפט מגוונים אינם נוטים אפילו לתאר את המציאות המשפטית בנוגע לבעלי חיים בפירוט או בכלל, ובוודאי אינם שמים אותם במרכז התמונה ולו לרגע. הוא מאיר באור עגום ערכים ורציונלים משפטיים מרכזיים, כשוויון, חירות וחיים, ושחקנים חזקים במערכת המשפט, על הפער בין הרטוריקה המשפטית הנאה שלהם, לבין פעולותיהם ומחדליהם, הנאים פחות. הוא מאיר על קוצר ידו של המשפט, הססנותו, ואולי אף ביטולו העצמי למול כוחות אדירים ככלכלה, תרבות, נורמות חברתיות והרגלים אנושיים.

92 "דיני בעלי חיים הם כל ענפי המשפט": Frasc, לעיל ה"ש 24, בעמ' 312.

דרך מבט בעובדות שהאדם והסטודנט הטיפוסי רחוקים מלדעת, ודיון שיטתי וביקורתי באופנים שהחוק מתיר במפורש לאדם לפגוע בבעלי חיים, לנצלם ולהמיתם, בסוגיות שבהן החוק שותק, בפירושו השיפוטי של החיקוקים – הקורס "דיני בעלי חיים" מספק לסטודנטים תזכורת ייחודית על ישויות הנמצאות בתחתית פירמידת הניצול, גם בחסות המשפט. התמונה העולה כואבת ופוקחת עיניים לחולשה בשולי המשפט של עקרונות, ערכים וזכויות מרכזיים המוגנים בענפי משפט מגוונים. אמחיש את דבריי.

(א) ערך החיים

אפתח בערך היסודי מכול: חיים.⁹³ ערך זה מקבל הקשר מצמרר בקורס, אשר השאלה הסדרתית "מהי דרך ההמתה הכי פחות קשה?" חוזרת לאורכו. בהקשר האנושי, זו שאלה נדירה. אף שהמתה מכוונת של אנשים אינה דבר נדיר, הרי שככלל היא נעשית באופן פרטי, ואז היא בעליל אסורה ופלילית, ונחשבת בישראל לרצח ואפילו לרצח בנסיבות מחמירות.⁹⁴ המתה מכוונת מוסדית של אנשים נדירה יותר, ונעשית בישראל בעיקר בהקשרים צבאיים, מתוכננים או ספונטניים, המתכתבים עם משפט מנהלי ומשפט חוקתי.⁹⁵ דיון באופייה של ההמתה המוסדית היזומה בהקשר צבאי עשוי לעלות במשפט ההומניטרי, באשר לרצון לצמצם פגיעה באזרחים במהלך הניסיון לפגוע באויב.⁹⁶ דיון במידתיות של שיטה מוסדית להמתת אדם עשוי לעלות במשפט הפלילי, אם בכלל, בקשר להוצאה להורג, בקרב מדינות המטילות עונש מוות בפועל (ולא בישראל), בעיקר על מורשעים ברצח; ניתן לרון אם להמיתם ברעל, בתלייה, בחשמול וכדומה, אם ראוי לאפשר להם לבחור כיצד למות, ושאלות קשורות.⁹⁷

לעומת זאת, בעלי חיים מומתים בכוונה אנושית בכל מדינה בעולם, ביד רחבה ובזרוע נטויה, בהתמשכות אין סופית ובמספרים מעוררי פלצות. בהקשרים בודדים, ההמתה נעשית ממניע שאינו מקובל כלכלית וחברתית, ולפיכך מוצאת מחוץ לחוק.⁹⁸ אולם הרוב המוחלט של בעלי החיים מומת בשיטתיות תעשייתית, ללא הפרעה משפטית,

93 יניב רוזנאי והלל סומר "אם כל הזכויות": הזכות החוקתית לחיים" משפט ועסקים יט 537, 540-541, 543 (2016); מרדכי קרמיצר וחאלד גנאים הרפורמה בעבירות ההמתה (2019) לאור עקרונות היסוד של המשפט ומחקר היסטורי והשוואתי 25-26 (2020).

94 ס' 300, 301 לחוק העונשין, התשל"ז-1977 (להלן: חוק העונשין).

95 אסף פורת אחריות מפקדים בשל כשל צבאי 11, 13 (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל אביב – הפקולטה למשפטים, 2011).

96 בג"ץ 769/02 הועד הציבורי נגד העינויים בישראל נ' ממשלת ישראל, פ"ד סב(1) 507, 551-552 (2006); רוזנאי וסומר, לעיל ה"ש 93, בעמ' 616-618.

97 Deborah W. Denno, *Is Electrocution an Unconstitutional Method of Execution?* *The Engineering of Death over the Century*, 35 Wm. & Mary L. Rev. 551, 568-79, 588-96 (1994) רוזנאי וסומר, לעיל ה"ש 93, בעמ' 573.

98 Francione, לעיל ה"ש 40, בעמ' 766-767.

ולעיתים אף בסבסוד המדינה.⁹⁹ דיני בעלי החיים עוסקים במישרין באופי ההמתה, ומציפים שאלה שככלל אינה מוסדרת בחקיקה או בתקנות: "מהי הדרך הפחות אכזרית להרוג בעל חיים באופן יחידני או המוני?" הגם שאין זו שאלה של חיים ומוות, אלא "רק" של אופן ההמתה, היא נושאת חשיבות מעשית עצומה למומתים. ברור שאילו אנו או יקירינו היו נשלחים להליך המתה סטנדרטי, טיב ההמתה המדויק היה מכריע עבורנו. רעל? חשמול? ירי? כריתת ראש? חנק? גז? כל אלו שיטות המתה תעשייתיות ופופולריות באשר לבעלי חיים.

בדיני בעלי חיים, זו שאלה סדרתית. ההקשר הבולט הוא שחיטת בעלי חיים לצורך אכילתם, פעולה אשר בישראל מוחרגת במפורש מחוק ההגנה ומסעדיו.¹⁰⁰ אולם חקיקה מפורשת הקובעת כיצד על השחיטה להתבצע – אין בישראל, וסעיף 19(3) לחוק ההגנה אף שולל במפורש את הסמכות להתקין תקנות בנושא. הדבר מותיר פתח לוויכוח אם שחיטה כזו או אחרת אכזרית יותר או פחות.¹⁰¹ אחרים אינם נשחטים, אלא מופקדים לגסוס בחנק.¹⁰²

סוגיה קשורה עולה בקשר לבעלי חיים בתעשיית המזון מהחי אשר אינם נאכלים בידי אדם, ולפיכך גם אינם מצריכים שחיטה דתית. שתי דוגמאות בולטות עולות בתעשיית הביצים: תרנגולות מטילות מזה, ואפרוחים זכרים מזה.

הואיל ותעשיית הבשר של תרנגולות מתבססת על זנים אחרים, שעברו הכלאה גנטית לצבירת משקל במהירות שיא ולפיתוח גוף מעוות, הכולל חלקים מוגדלים שהצרכן האנושי מחבב את טעמם, התעשייה אינה משתמשת בתרנגולות מטילות לבשר.¹⁰³ אין פירוש הדבר שהיא אינה ממיתה אותן בשיטתיות, כמוכן; היא עושה זאת כאשר תפוקת הביצים שלהן קטנה, לרוב בחשמולן למוות.¹⁰⁴ הן הסטודנט הטבעוני, והן הסטודנט שאוכל ביצים ומעוניין להמשיך בכך חרף המידע שלעיל, נוטלים חלק בשיח על האופן הראוי של ההמתה, בהיותה שאלה מציאותית העוסקת בחוויית המוות של מיליארדי בעלי חיים בשנה בעולם.¹⁰⁵ בדומה, הואיל ולתעשיית הביצים אין תועלת בזכרים, והואיל

Rachel Wechsler, *Blood on the Hands of the Federal Government: Affirmative Steps that Promote Animal Cruelty*, 4 J. ANIMAL L. & ETHICS 183, 184-85 (2011) 99

100 ס' 22 לחוק ההגנה.

Pablo Lerner & Alfredo Mordechai Rabello, *The Prohibition of Ritual Slaughtering (Kosher Shechita and Halal) and Freedom of Religion of Minorities*, 22 J. L. & RELIGION 1, 44-48 (2006-2007); R.J. Delahunty, *Does Animal Welfare Trump Religious Liberty? The Danish Ban on Kosher and Halal Butchering*, 16 SAN DIEGO INT'L L.J. 341, 347 (2015) 101

לעיל ה"ש 8, בעמ' 5, 9-10.

102 ספרן פויר, לעיל ה"ש 42, בעמ' 200; סינגר, לעיל ה"ש 1, בעמ' 210.

103 ספרן פויר, לעיל ה"ש 42, בעמ' 76-77, 114.

104 שרון שורץ "מטילות בסוף דרכן" חיות משק בישראל – מחקר, הומאניות ועשייה 13, 103-121 (אבי פנקס עורך, 2009).

105 סינגר, לעיל ה"ש 1, בעמ' 130; ספרן פויר, לעיל ה"ש 42, בעמ' 82-83; Wechsler, לעיל ה"ש 99, בעמ' 183.

והמיון זכרים/נקבות נעשה רק לאחר הבקיעה, האפרוחים הזכרים מומתים ביום הולדתם הראשון והאחרון. בהנחה שהמשפט אינו מתערב בעצם ההמתה, כיצד ראוי להמיתם? הדרך הפופולרית בישראל היא בגריסת האפרוחים החיים, מיליונים בשנה.¹⁰⁶ במדינות אחרות נהוגה גם המתה בגז.¹⁰⁷ מדגרות בישראל זרקו אפרוחים לפח ונתנו להם לגסוס כחנק או להימחץ תחת משקל אחיהם.¹⁰⁸ משרד החקלאות ערך דיונים בנושא ההמתה הנדרשת, ובעקבותיו גם ועדת החינוך בכנסת; אך המשפט הישראלי טרם החליט איזו המתה ראויה ואיזו לא.¹⁰⁹

כמובן, המתה יזומה שיטתית אינה נחלתם של בעלי חיים בתעשיית המזון בלבד. תעשיית הניסויים רוויה קטל. התוספת לחוק הניסויים קובעת: "נתחייבה המתה בעל חיים לאחר ניסוי, תיעשה ההמתה, ככל הניתן, בטרם שוכו להכרה; בעלי חיים הצפויים או החשופים לכאב עז או לסבל ממושך לאחר הניסוי, יומתו גם אם לא הושגו מטרות הניסוי". כיצד תתבצע ההמתה? החוק שותק. ההמתה מתבצעת בידי הנסיין, כראות עיניו, שאינן רוויות חמלה. אם מערכת המשפט מכשירה ניסויים אכזריים והמתה המונית, האם לא ראוי שלפחות תגדיר חובה ברורה לאופן ההמתה הכי פחות אכזרי? לבסוף, גם בעלי חיים פופולריים יותר מומתים באופן מוסדי. למשל בעלי חיים החולים בכלבת ואפילו כאלו החשודים בכך – דינם מוות.¹¹⁰ כיצד יש להמיתם? האם למשל על המשפט לגלות סובלנות להמתה בירי?¹¹¹

106 אמנון כץ "המתת אפרוחים זכרים של מטילות", חיות משק בישראל – מחקר, הומאניות ועשייה 79, 83-95 (אבי פנקס עורך, 2009).

107 סינגר, לעיל ה"ש 1, בעמ' 143. אייקר כתבה שמעל 200 מיליון אפרוחים מחוסלים מדי שנה, לעיתים קרובות בשקיות אשפה, לקראת שימוש בהם כרשן או כמזון לתרנגולות ולחיות מחמד: Achor, לעיל ה"ש 1, בעמ' 81, שם.

108 בג"ץ 7408/14 עמותת "תנו לחיות לחיות" נ' משרד החקלאות (נבו 14.1.2015); ת"פ (שלום ראשל"צ) 51225-10-13 משרד החקלאות נ' נורדיה (נבו 29.1.2015).

109 ועדת החינוך אישרה את הטיוטה בסוף 2002 אך שר החקלאות דאז והבאים אחריו סירבו לחתום עליה ולהכניסה לתוקף או התמהמהו בקידום תיקונים לה לפני חתימתה. ייצגתי בהתנדבות את עמותת אנונימוס בדיון בכנסת לאור חשיפת המתה בדרך של השלכה לאשפה. יו"ר הוועדה ח"כ מצנע הורה למשרד החקלאות להגיש טיוטת תקנות עד סוף אוקטובר 2013. ראו פרוטוקול מספר 43, ישיבת ועדת החינוך, התרבות והספורט, הכנסת ה-19 (1.7.2013). טיוטה כאמור לא הוגשה. טיוטה נוספת פורסמה בדצמבר 2013 והובאה לדיון בוועדת החינוך, אולם לא אושרה וחברי הכנסת ביקשו לקיים דיון מעמיק יותר בנושא.

110 פקודת הכלבת, ס' (17), 9, 10.

111 ביום כיפור יצא וטרינר חמוש באקדח לאתר כלבה החשודה כחולה בכלבת, וירה בה למוות. אף שביצע את המעשים, הוא זוכה מכל האישומים: ת"פ (שלום ב"ש) 4184/01 לשכת תביעות מרחב נגב – באר שבע נ' שמחון (נבו 12.7.2005).

(ב) ערך שלמות הגוף

מעריך החיים אעבור לערך שלמות הגוף. שלמות הגוף האנושי מוגנת בהקשרים שונים בידי חקיקה מגוונת, חוקתית,¹¹² פלילית¹¹³ ונזיקית.¹¹⁴ כמו ערך החיים, גם שלמות הגוף של בעלי החיים מוגנת מיד אנושית רק במקרים מועטים, שבהם הפגיעה אינה נתפסת כיעילה כלכלית או כנורמה חברתית. אלימות פרטית כלפי כלב ללא סיבה כלכלית, שאינה מביאה למותו, עשויה להיחשב כהתעללות בו.¹¹⁵ חיתוך אברים, כזב של כלב, שלא לצורך רפואי, נחשב לעבירה פלילית של התעללות.¹¹⁶ חיתוך פרקי ציפורניו של חתול, ללא צורך רפואי או שלא מתוך הגנה מפניו, נחשב כעבירה מיוחדת, "עקירת ציפורניים".¹¹⁷

לעומת זאת, חיתוך מהיר וללא הרדמה של מקור נקבות אפרוח בתעשיית הביצים הוא פרקטיקה שגורה סטנדרטית,¹¹⁸ שהחוק אינו מתייחס אליה כלל. חיתוך קרניה של פרה¹¹⁹ או המסתן בחומר כימי ללא הרדמה,¹²⁰ שמא תוכל להגן על עצמה בעזרתן כפי שהייתה עושה בטבע, גם הוא פרקטיקה סטנדרטית, שהחוק אינו מתייחס אליה. אומנם במקרה יחיד בישראל הובילה פרקטיקה זו לכתב אישום בטענה תביעתית שמדובר בהתעללות, כאשר נעשתה, כרגיל, באמצעות מלחם וללא הרדמה; אולם בית המשפט לא רק זיכה את הנאשמים וביקר בחריפות את הבחירה להעמידם לדין,¹²¹ אלא אף פיצה אותם.¹²² עד שנת 2015, חיתוך חלקי גופו של חזיר היה פרקטיקה שהחוק לא דן בה כלל; החל מאותה שנה, התקנות מסדירות כיצד יש לקטום זנב וניבים ולסרס.¹²³ לעומת זאת, כסטנדרט, פרות מוכנסות להיריון בכוח הזרוע, בהחדרת זרוע של רפתן לרקטום.¹²⁴ החוק אינו מתייחס לכך. ברומה, אין הוא מתייחס לשינויים הגנטיים המזיקים שהסב

112 ס' 4 לחוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו.

113 חוק העונשין, ס' 333-336, 368, 368, 380-382.

114 ס' 23, 41 ו-78 לפקודת הנזיקין [נוסח חדש].

115 ת"פ (שלום ת"א) 7750/04 מדינת ישראל נ' יהודה (נבו 2.1.2005); עפ"ג 10-02-13290 מדינת ישראל נ' קגן (נבו 15.9.2010).

116 ס' 2(ד) לחוק ההגנה.

117 ס' 2ב לחוק ההגנה.

118 Achor, לעיל ה"ש 1, בעמ' 80; Wechsler, לעיל ה"ש 99, בעמ' 184.

119 Jim Mason & Peter Singer, Animal Factories 38, 40, 46-47 (1990); Jim Mason, Brave New Farm 96 (1985).

120 ההליך מנוגד להמלצת הוועדה המדעית של האיחוד האירופי: Scientific Committee on Animal Health and Animal Welfare (EU-SCAHAW), The Welfare of Cattle Kept for Beef Production, 2001 (<https://bit.ly/3G0MGVc>).

121 ת"פ 727/02 מדינת ישראל נ' קיבוץ גת (נבו 4.6.2006).

122 ב"ש (קג) 2125/06 חצאל נ' מדינת ישראל (נבו 25.12.2006).

123 תקנות צער בעלי חיים (הגנה על בעלי חיים) (גידול חזירים והחזקתם לצרכים חקלאיים), התשע"ה-2015, תקנות 15-16; יוסי וולפסון "שנות החזיר" מעשי משפט ז 149 (2015).

124 טמפל גרנרדין השפה הסודית של בעלי-החיים 106 (2006); Mason & Singer, לעיל ה"ש 119, בעמ' 47.

האדם לבעלי החיים בתעשיית המזון ולחיות המוחזקות בבית; למשל ראשי כלבי הקולי הפכו צרים מאוד, צומצם חלל המוח שלהם והאינטליגנציה שלהם נפגעה, הכול כדי להתאים את הכלב לסטנדרטים של ארגון המגדלים.¹²⁵ איזה קו נורמטיבי עולה מאוסף הנקודות הללו, מדיבור המשפט ומשתיקתו?

(ג) ערך החירות

ערך החירות הוא בבירור ערך מרכזי בדמוקרטיה ליברלית. רעיון החירות מקבל משמעות מדכאת, תרתי משמע, בקורס העוסק בשיטתיות בניצול האנושי את בעלי החיים. אין מדובר על חירות במובן מופשט, כחירות האדם לפעול באופן מסוים בלי חשש מתגובה מדינתית דכאנית.¹²⁶ מדובר בחירות במובנה הבסיסי ביותר: חירות מעבדות. בעלי החיים עדיין מהווים קניין אנושי (דיסוננס כשלעצמו), מעמד המבטיח ומנציח את נחיתותם ותבוסתם המשפטית.¹²⁷ הם אינם מוגדרים משפטית או חברתית כעבדים, אך בהקשרים רבים ורחבים מתפקדים ככאלו הלכה למעשה: מרבית היבטי חייהם ומותם נתונים ביד אדונם. יודגש: הם לא ויתרו על חירותם מרצון, ואינם נוטלים חלק ב"עסקה" עם האדם, שבה הוא מספק להם צרכים בסיסיים בתמורה לניצולם עד להמתתם.¹²⁸ אף שחוק ההגנה משתמש במונח "העבדה" ויוצר בסעיף 2(ה) עבירה פלילית על העבדת בעל חיים שאינו מסוגל לעבוד עקב מצבו הגופני ומעבר ליכולתו, בעלי החיים אינם "עובדים". אם וכאשר עולה בדעתנו העבדת יתר של בעלי חיים, סביר שנחשוב על חמורים וסוסים הנושאים עגלת משא. אולם "עובד" בוחר בעבודתו וזוכה בשכר עליה. בעלי החיים אינם בוחרים כאמור, לא כל שכן נהנים משכר, ואין בסיס להשוואה בינם לבין אדם, אפילו כזה שחופש הבחירה שלו בעבודה מוגבל מאוד.¹²⁹ תיאור פעולתם כעבודה הוא חלק משפה המנציחה בשיטתיות את הנצלנות האנושית ומקדמת אותה, עניין שיורחב בהמשך. מה שבעלי החיים זוכים לו בגין "עבודתם" – מזון, מים, מקום לינה – אינו גמול ושכר, אלא כורח עבור המנצל. בלי תנאים אלו – בעלי החיים ימותו בטרם הניצול יתממש כמתוכנן. איש אינו "עובד כמו חמור", משום שהחמור אינו עובד; החמור הוא עבד.

GENETIC ENGINEERING OF ANIMALS – AN AGRICULTURE PERSPECTIVE (J. Warren Evans ed., 1985); 125
IAN GORDON, CONTROLLED REPRODUCTION TO SHEEP AND GOATS (1996) לעיל ה"ש 124,

בעמ' 75-88.

JONATHAN SCHONSHECK, ON CRIMINALIZATION 63, 262 (1994); DOUGLAS HUSAK, 126
OVERCRIMINALIZATION – THE LIMITS OF THE CRIMINAL LAW 145-51 (2008)

Francione 127, לעיל ה"ש 85, בעמ' 36-38, 55.

JOEL FEINBERG, THE MORAL LIMITS OF THE CRIMINAL LAW: ראו 128
HARM TO SELF 71-83 (1986)

129 לוי ולוי כתבו שעבודה אינה פסולה מוסרית, גם האדם עובד למחיתו. אף שהסכימו שאיש אינו שואל את הסוס והשור, ובמובן זה דומה מצבם לעבדים, הטעימו שגם לאדם אין ברירה אלא לקבל עבודות מסוימות. לוי ולוי, לעיל ה"ש 1, בעמ' 311-312.

בעלי חיים חופשיים נתפסים ונכלאים בידי אדם באופן שיטתי, למשל בידי גני חיות.¹³⁰ אחרים מיוצרים בידי האדם, לעיתים בכוח ובפלישה אנושית לגוף החי, רק כדי להיכלא למשך כל חייהם.¹³¹ הכלובים מגוונים בגודלם ובאופיים. בתעשיית הביצים, כלובי הסוללה פירושה חיים באוויר על פסי מתכת צרים, בצפיפות עזה ובזיהום כבד.¹³² בתעשיית החלב והבשר, עגלים נכלאים בכלובים קטנטנים, כדי שלא יפתחו שרירים, שאז בשרם יהיה רך פחות.¹³³ הרפת היא כלוב גדול יותר, שבו חיות בכידור מגדרי רק פרות, על מצע זבל ושתן.¹³⁴ מרביתן לעולם לא ידרכו על עשב, וצאתן היחידה מהרפת תהיה למשאית ההובלה, בדרך האחרונה.¹³⁵ גם בתעשיית הפרווה סובלים בעלי החיים מכליאה מתמשכת, עד להמתתם,¹³⁶ וגם בתעשיית הניסויים, שאף זיכתה את הכלואים האומללים בתואר המקומם "חיות מעבדה".¹³⁷

(ד) ערך השוויון

מחירות – לשוויון, דגל אקדמי בעל חשיבות ותהודה מיוחדת.¹³⁸ בענפי משפט רבים ושונים האקדמיה יוצאת בשיטתיות נגד הפליה, על בסיסה המגוונים: מגדר, צבע עור, לאום, עדה, נטייה מינית, גיל, מצב רפואי ועוד. אף שערך השוויון זוכה להמשגות מגוונות ולתפיסות שונות ומורכבות, הוויכוח בעד שוויון או הבחנה סובב לעיתים קרובות סביב הרלוונטיות של שוני מסוים בין מושאי ההשוואה.¹³⁹ המצדדים בהבחנה יטענו שהיא משקפת שוני רלוונטי, ובאופן טיפוסי ישיתוה על קריטריונים כאלו ואחרים, המלמדים על שוני בין המעמד המועדף למעמד המופחת.¹⁴⁰ המצדדים בשוויון ישיתוהו על דחיית קריטריון השוני, יצביעו על קריטריונים מהותיים, שבהם יש חפיפה או דמיון בין המעמדות, יתקפו בשיטתיות את עצם ההבחנה ויחשפו דעות קדומות והטיות נסתרות.¹⁴¹

RANDY MALAMUD READING ZOOS – REPRESENTATIONS OF ANIMALS AND CAPTIVITY 3, 191-92 130 (1998).

131 לעיל ה"ש 124.

132 סינגר, לעיל ה"ש 1, בעמ' 152-144, ACHOR; לעיל ה"ש 1, בעמ' 82-81.

133 סינגר, לעיל ה"ש 1, בעמ' 171-166, ACHOR; לעיל ה"ש 1, בעמ' 86-85.

134 ספרן פויר, לעיל ה"ש 42, בעמ' 182-181.

135 סינגר, לעיל ה"ש 1, בעמ' 187-185, ACHOR; לעיל ה"ש 1, בעמ' 84, KEVIN HILE, ANIMAL RIGHTS (2004) 90-91.

136 GARNER, לעיל ה"ש 1, בעמ' 176-174.

137 KEVIN DOLAN, LABORATORY ANIMAL LAW 181 (2000). עכברים אינם "חיות מעבדה", חמור אינו "חיית עבודה", כלב אינו "חיית מחמד".

138 אהרן ברק כבוד האדם – הזכות החוקתית ובנותיה פרק 24 (2014); ברק מדינה "הזכות החוקתית לשוויון בפסיקה בית-המשפט העליון: כבוד האדם, האינטרס הציבורי וצדק חלוקתי" משפט וממשל יז 63 (2016).

139 ברק, שם, בעמ' 692-693; מדינה, שם, בעמ' 66-65.

140 למשל ראו את עמדת השופט קדמי בבג"ץ 721/94 אל-על נתיבי אויר לישראל בעמ' נ' דנילוביץ', פ"ד מח(5) 749 (1994) ובבג"ץ 4541/94 מילר נ' שר הביטחון, פ"ד מט(4) 94 (1995).

141 ראו את עמדתה הנוגדת של השופטת דורנר בשני פסקי הדין שלעיל.

לעומת זאת, ההסכמה המשפטית והחברתית לניצול בעלי חיים, לפגיעה בהם ולהמתנתם – שעונה על תפיסה עמוקה ורחבה של אי־שוויון בין אנשים לבין יתר בעלי החיים. במקום לתקוף את הקריטריונים המאפשרים להבריל בין האדם לבין בעלי חיים ולהצביע על הקריטריונים הרלוונטיים לשוויון,¹⁴² במקום לתקוף את הקיפוח הממוסד והמתמשך, המשפט מקבל, מקדם ומנציח את גישת העליונות האנושית, מחד גיסא, ומשטיח קריטריונים מהותיים שבהם בעלי החיים דומים לאדם או זהים לו, מאידך גיסא. השוואה והנגדה הן כלי חשיבה ודיון אנושיים מרכזיים, באופן כללי ובמיוחד בשדה המשפט, לרבות בפרקטיקה, הדנה לעיתים קרובות בדמיון בין תיק חדש לבין תיק קודם במסגרת שאלת התקדים המחייב.¹⁴³ אולם בשיח בעלי החיים קיים אתגר ייחודי: עצם השוואה לסוגיות אנושיות – מייצרת אנטגוניזם. השוואות מסוימות מעוררות כעס מיוחד, דוגמת השוואה בין הצורך להגן על בעלי חיים לצורך להגן על ילדים, כיצורים תמימים וחלשים מול האדם הבוגר;¹⁴⁴ השוואה בין העבדות האנושית לעבדות החייתית;¹⁴⁵ והשוואה בין שואת היהודים לבין הטבח המתועש והמתמשך בבעלי חיים.¹⁴⁶ אולם גם השוואה כללית ומופשטת בין כל אדם לכל בעל חיים – נתקלת לא אחת בחומה קוגניטיבית, בגין חוסר נכונות לכל השוואה. כלי הקבלה, לא ניתן לרתום תובנות ורעיונות מאפיקים אחרים, שהם כמובן עשירים בהרבה, כיאה לסוגיות שבהן האדם מרוכז בעצמו.¹⁴⁷ השוואות, לרבות השוואות מקוממות, כאשר הן נעשות בשביל להאיר מציאות עגומה ובתקווה לשפרה, הן דוגמה לחשיבותו המובהקת של ערך מוכר היטב בדמוקרטיה בכלל ובישראל בפרט: חופש הביטוי. הביטוי המקומם (בנבדל מביטוי שמבקש לקדם סכנה קונקרטית למישהו) הוא זה שחופש הביטוי מחייב לסבול, ולא הביטוי הפופולרי.¹⁴⁸

ערך השוויון נפגע גם מהיחס המשפטי השונה לבעלי חיים שונים; חוק ההגנה מגן על בעלי חוליות בלבד, ואכיפתו במובהק מתמקדת בהגנה על בעלי החיים הפופולריים.¹⁴⁹

142 סינגר, לעיל ה"ש 1, בעמ' 40-49.

143 איתן מגן "תקדים מחייב – קשיי ישומו במישור האנכי" הפרקליט מג 324, 332-329 (1997).
 144 Jerry L. Anderson, *Protection for the Powerless: Political Economy History Lessons for the Animal Welfare Movement*, 4 STAN. J. ANIMAL L. & POL'Y 1, 3-29 (2011); עניין חמת גדר, לעיל ה"ש 12, בעמ' 858.

145 Anderson, שם, בעמ' 30, 38; Francione, לעיל ה"ש 40, בעמ' 444-445.
 146 צ'רלס פאטרסון כל יום הוא טרבלינקה (2006); 16; Sherry F. Colb, *Decoding "Never Again"*, RUTGERS J. LAW & RELIG. 254, 261-62 (2015).

147 לטענה על אודות הקושי להשוות כדי לקדם את עניינם של בעלי החיים ראו סינגר, לעיל ה"ש 1, בעמ' 258.

148 השווייץ בניבשתי "הסדרת חופש הביטוי בחברה מקוטבת" משפטים ל 29 (1999).

149 הרדוף, לעיל ה"ש 41, בעמ' 174, 201-203.

הסוגנות או המינאות בולטות מאוד בתחום, הן בדיכוטומיה המוחלטת אדם-חיה,¹⁵⁰ והן בהבחנות בין בעלי חיים לפי סוגיהם והפופולריות שלהם.¹⁵¹

(ה) הכרה בזכויות ובמעמד

כמו ערכים קונקרטיים, דיני בעלי חיים מאירים גם רעיונות משפטיים מופשטים יותר, דוגמת עצם ההכרה בזכויות ובמעמד. לאדם יש מעמד איתן זכויות מגוונות, המוכרות בחלקן במשפט האוניברסלי וחלקן במשפט המקומי – בחוקי יסוד, בחקיקה ובפסיקה. האם לבעלי חיים יש מעמד זכויות?¹⁵² האם בכלל יש חשיבות להכרה במעמדם ובזכויותיהם, בשעה שאין עבורם דרך לתפוס הכרה כזו? או שמא התחום ממחיש, כי העיסוק המשפטי והאקדמי בהכרה ובהכרזה – נוגע לעיתים יותר לסמליות ופחות לפעולה? האם איסורים וחובות אנושיים מגנים על בעלי חיים טוב יותר מהכרה במעמדם ובזכויותיהם?

(ו) מודעות לשפה

בהשראת השיח הפמיניסטי, דיני בעלי חיים עוסקים גם באופן שהשפה מנציחה ומקדמת ניצול ופוגענות. השפה משקפת את הדעות הקדומות של המשתמשים בה.¹⁵³ עצם השימוש במילים "חיה" או "בעל חיים" בנבדל מ"אדם" כרוך בשיפוטיות.¹⁵⁴ ביטויים ופתגמים בנוגע לבעלי חיים מקבלים משמעות חדשה לאחר הכרת המציאות העובדתית והמשפטית, ואילו הרומנטיזציה האנושית העצמית, לצד ההקטנה השיטתית של מינים אחרים, מוארת כאבסורד. למשל, אמירה על מעשה אלים שהוא "חייתי" זוכה בהקשר שונה לגמרי בקורס, המתאר בשיטתיות את האלימות המתועשת של האדם כלפי חיות תמימות וחסרות הגנה. הממרה "כמו קופסת סרדינים" מתארת חוויית צפיפות אנושית זמנית, אך המשל נורא: אריזה דחוקה של חלקי גופות של דגים שנקטלו, מוכנים לצריכה בידי אנשים שלא ראו ולא יראו סרדין חי כל חייהם. הכינוי "שפן ניסיון" נאמר על אנשים כדי לגנות סיכון לא אחראי כלפיהם, ומתעלם מהמשל, הכאב העצום שהאדם הנסיין מעולל לארנבים. הממרה "יותר משהעגל רוצה לינוק – הפרה רוצה להניק" מתארת אדם שרצונו לתת לאחר גדול מרצונו של האחר לקבל. ממרה זו זוכה במשמעות מצמררת לאחר הבנת הדיסוננס בין המשל לבין המציאות שכפה האדם על פרות ועגלים: הפרדה כפויה ואלימה בין אם לתינוקה, שבעקבותיה התינוק לא יזכה לחום אימהי

150 כן-יונתן, לעיל ה"ש 8, בעמ' 33-38, 329-331.

151 בג"ץ 4884/00, לעיל ה"ש 88, פס' 7 לפסק הדין של השופטת דורנר.

152 בן זאב, לעיל ה"ש 73; וולפסון, לעיל ה"ש 74; Jeff Leslie & Cass R. Sunstein, *Animal Rights*: 74 *without Controversy*, 70 LAW & CONTEMP. PROB. 117, 119 (2007).

153 סינגר, לעיל ה"ש 1, בעמ' 14.

154 RICHARD D. RIDER, *ANIMAL REVOLUTION – CHANGING ATTITUDES TOWARDS SPECIESISM* 2 (2000).

Achor, לעיל ה"ש 1, בעמ' 19.

לאחר הדקות הראשונות של חייו ואילו האם לא תזכה להתחבר עימו ולדאוג לו.¹⁵⁵ גם מחמאות שהאדם המודרני נותן לאנשים על בסיס השוואתם לחיות מסוימות – מוארות באופן אירוני נוכח הבנת המציאות שהאדם כופה על אותם בעלי חיים. למשל תיאור אדם אמיץ כאריה, פיקח כשועל, חזק כמו שור וכדומה – מתעלם ממגוון הדרכים שבהן האדם פוגע בבעלי החיים הללו משעבד וקוטל אותם, באופן שמעלותיהם אינן יכולות להועיל להם להימלט מהאדם.

השטחת בעלי החיים לכדי תכונה חיובית אחת מנציחה פרספקטיבה המסרבת להכיר באופיו המיוחד של כל בעל חיים ממין מסוים. צידה השני של אותה פרספקטיבה מטריד אף יותר. האופן שהאדם המודרני מקלל אנשים אחרים מלמד רבות על יחס מפלה ודכאני כלפי אנשים על רקע מגדר, נטייה מינית, מוצא וכדומה. כפי שכתבו דונאייר (Dunayer) ואדמס (Adams), השוואת נשים לחיות הופכת אותן לאחיות בדיכוי, ולאחר כפיית הדימוי על נשים, הן חולקות בשליליותן. האדם נוטה להצדיק את הניצול של מינים אחרים בקטלוגם כנחותים, ולשפה יש כוח דכאני. השפה הסוגנית מאמצת את הניצול, וכל דימוי שלילי של מין אחר עוזר לשמור על דיכוי, אף שרוב הדימויים מעוותים לגמרי ואינם משקפים את תכונות בעלי החיים. למשל כינוי הגנאי השגור "חזיר", על הטיותיו, מתאר גרגרנות, חמדנות או זוהמה. למעשה, החיה החמדנית ביותר היא האדם, בפער; בעוד החזיר אינו נוטה לאכול יתר על המידה. כך גם לגבי כינויי גנאי נוספים: "נחש", "כלב/ה" ועוד.¹⁵⁶ כינוי "מוח של ציפור" מזלזל ביצורים המסוגלים למלאכות שהאדם הטיפוסי אינו יכול להן, בראש ובראשונה ניהול חיים אוטונומיים, שאינם נסמכים על אחרים במציאת מזון ומים, בבניית מחסה, בהתמודדות עם מזג האוויר ועוד.¹⁵⁷ כינוי "חמור" לאדם טיפש מגחיך שלא בצדק את החמור, ומתעלם מההקשר הרחב: האדם חטף את החמור מהטבע, ביית אותו,¹⁵⁸ שלל ממנו את האפשרות ללמוד מהוריו ומסביבתו, ואף את הפוטנציאל להתפתח כמין.¹⁵⁹ לבסוף, גם זלזול משתמע במי שמבקש לצמצם

155 סינגר, לעיל ה"ש 1, בעמ' 173, 184; גרנדין, לעיל ה"ש 124, בעמ' 113; יוסי וולפסון "השופט העגלה הנעדרת" המשפט ברשת 4, 99, 7-6 (2020).

156 Joan Dunayer, *Sexist Words, Speciesist Roots, in ANIMALS & WOMEN – FEMINIST THEORETICAL EXPLORATIONS* 11, 11-18 (Carol J. Adams & Josephine Donovan eds., 1995). כינוי גזע אנושי מסוים בשמות של בעלי חיים היה את מבשר רעות עבור גזע זה לאורך ההיסטוריה: פאטרסון, לעיל ה"ש 146, בעמ' 40-59.

157 לתיאור היכולות הגבוהות המיוחדות של בעלי החיים: גרנדין, לעיל ה"ש 124, בפרק 7; לוי ולוי, לעיל ה"ש 1, פרקים 8-13; ג'פרי מוסאיף מאסון מאוזן הים עד תרנגולת הבית – ביבר של מאה חיות אהובות 150, 438 (2010).

158 על האלימות בכיות ראו פאטרסון, לעיל ה"ש 146, בעמ' 20-23.

159 השוו Tzachi Zamir, *Ethics and the Beast – A Speciesist Argument for Animal Liberation* 92 (2007); Regan, לעיל ה"ש 85, בעמ' 97-96.

את סבלם של בעלי חיים, למשל בשם התואר "צמחוני" לתיאור של משהו חלש,¹⁶⁰ מקבע ומנציח תפיסות נפסדות.

לצד זאת, השימוש במינוח זהה בהקשר שונה – פוקח עיניים. במקום לתאר הליך יזום של ערפול הכרה לקראת ניתוח לאדם, הביטוי "הרדמה" מרדים את שומעיו לאלומות שבנטילת חיים של בעל חיים, שלעיתים אינו חולה כלל, ועוד יותר ממנו כאמור הביטוי "המתת חסד".¹⁶¹ מנגד, גם נטילת מונחים מסוימים מההקשר האנושי אל ההקשר החייתי עשויה לעורר צמרמורת. במקום לתאר הבאה לעולם של תינוק הסובל מפגמים, הביטוי "הולדה בעוולה" מתאר כעת יצירה אנושית מכוונת של מיליארדי בעלי חיים בכוח הזרוע, והבאתם לעולם שכולו ניצול, אלימות ולבסוף טבח. אפילו השימוש במונח "בעל חיים" עבור ישות שמצויה בשעבוד מראשית חייה ועד סופם האלים – נראה אירוני.

(ז) חשיפת פערים בין רטוריקה למציאות

קורס הסוכב סביב משפט ובעלי חיים חושף פער עצום בין רטוריקה למציאות. המחוקק, הממשלה, בתי המשפט, הפרקליטות, המשטרה ואף האקדמיה – כל אלו המניפים דגלי שוויון, הגנה על חלשים, מניעת אלימות וניצול וכדומה – אינם מקנים הגנה אמיתית לבעלי חיים, אלא מספקים להם עלי תאנה במקרה הטוב, ובמקרה הטיפוסי מכשירים את האלימות והניצול כלפיהם.¹⁶² דיני בעלי החיים הם דיני המנוצלים והנטבחים, דיני העבדים, דיני השוליים, דיני האפסיים. אלו דיני ה-underdog, ולא במובן הסימפתיה לצד חלש במאבק או בתחרות; אלא להפך, במובן שיקוף והנצחה מתמשכים של חוסר נכונות משפטית להגן על החלשים מכול מפני החזקים והדרוסניים, סרבנות מתמדת להתערב ולמנוע את הניצול, הפגיעה והקטל. דיני בעלי החיים כוללים היגיון מאחד ומייחד, שאינו ניתן להפקה בשום קורס אחר. לימודם באופן שיטתי ורחב מייצר לקחים מטלטלים על כוחה של הכוחנות ועל חולשתה של ההגינות, לקחים שכמובן מתבטאים בענפי משפט רבים, אף שלא באותה מידה. דיני המפסידים הנצחיים מזכירים לנו עד כמה כולנו – כל מי שמסוגל לקרוא את השורות הללו וכל חברי משפחת ההומו-ספיינס – פריווילגים. עד כמה התמזל מזלנו ועד כמה רב כוחנו מעצם לידתנו למין השולט ביד רמה בכדור הארץ.

(ח) חינוך לחמלה

לצד זאת, הקורס אינו אך שיעור בריאליזם פסימי עגום ומייאש, ובשום אופן אינו שיעור בצנינות. הוא מקדם רצון לשינוי המציאות ושם על נס ערך עיקרי, ששדה המשפט

¹⁶⁰ למשל ש"ז פלר ומרכזי קרמניצר "תגובה לחיבור 'בגנות התחולה הנציונלית של דיני העונשין' מפרי עטו של פרופסור יורם שחר" פלילים ה' 65, 88 (1996).

¹⁶¹ לוי ולוי, לעיל ה"ש 1, בעמ' 165, 185; אסף וייס "המתת חסד" של כלבים נטושים – היבטים פילוסופיים ומסוריים" חיות וחברה 42, 7, 8 (2010).

¹⁶² למשל: עפ"ג (מחוזי ב"ש) 24205-01-16 לוי נ' מדינת ישראל (נבו) 20.4.2016.

אינו נוטה להמשיג או לחקור: חמלה, אמפתיה.¹⁶³ קשה לפקפק בחשיבותו,¹⁶⁴ ובקשריו לערכים משפטיים מרכזיים, למלחמה בדיכוי,¹⁶⁵ ולהסדרים משפטיים חשובים,¹⁶⁶ לרבות כאלו המגינים על בעלי חיים.¹⁶⁷ האמפתיה סובבת סביב רגישותנו לא לעצמנו, אלא לאחרים, ובמיוחד לתחושותיהם השליליות של אחרים – כאב, סבל, אימה, מתח, צער, אובדן, חוסר-אונים ופגיעות. רגישותנו עולה לרוב כלפי הקרובים לנו, אך רלוונטית גם כלפי הרחוקים מאיתנו – בגיאוגרפיה, בצבע עור, במגדר, בלאום, בנטייה מינית, ואף במין ביולוגי.¹⁶⁸

תחושת הכאב העולה בנו בעדותנו לכאבם של אחרים, תחושת הצער הממלאת אותנו כאשר אנו רואים חוויית אובדן כבד – הן לקח למשפט ושיעור לחיים. הן לקח למשפט, להכרעה אילו מעשים מהווים עוול שאל לנו לסבול, לנוכח פגיעתם באחר והסבת כאב פיזי או נפשי לו, כך שנתייגם כעבירה פלילית, כעוולה אזרחית וכדומה. הן לקח לחיים, המתבטא בממרה הנהדרת "מה ששנא עליך – אל תעשה לחברייך", בפרשנות רחבה למילה "חברים". ובמילים אחרות: "Everything will become clear to you when you ¹⁶⁹.see things through another's eyes"

אומנם, האמפתיה מכאיבה לנו כאשר אנו נוכחים בכאבו של אחר, ואף מענישה אותנו כאשר אנו מחוללי הכאב. אולי משום כך, לעיתים קל יותר להיות אפתי מאשר אמפתי; קל יותר, אך לא נכון יותר. ראוי גם לזכור, שהאמפתיה אינה תחושה קשה גרידא, ובכוחה להיות מתגמלת במיוחד. כאשר אנו נוכחים בשמחתו של אחר, שמחתו על הטוב שזכה בו (ולעולם לא שמחתו לאידו של אחר) בחיים, בכריאות, בחירות, במשפחה – האמפתיה ממלאת אותנו שמחה, ומתגמלת אותנו במיוחד כשאנו מחוללי השמחה. שחרור בעל חיים מכבלי האלימות המתועשת ומבט בו חווה לראשונה מגע עשב לרגליו, מקפץ ועולץ על חירותו – ממלאים אותנו שמחת חיים. מבט בבעל חיים מורעב הזוכה לאכול – מזון לנשמה אמפתית. מבט בתינוק-חיה רך שאיבד את אימו וזוכה

163 יופי תירוש ואדם שנער "אמפתיה מתקנת" עבודה חברה ומשפט טו 36, 45 (2018).

164 שם, בעמ' 44-45; וולפסון, לעיל ה"ש 74, בעמ' 556; אבי שגיא "בין אתיקה של חמלה לאתיקה של צדק" ידידיה צ' שטרן צדק שלי, צדק שלך: צדק בין תרבויות 173, 176-184 (2010); הרדוף, לעיל ה"ש 41, בעמ' 197-198.

165 Angela Lee, *Telling Tails: The Promises and Pitfalls of Language and Narratives in Animal Advocacy Efforts*, 23 ANIMAL L. 241, 265 (2017).

166 ראו הרגשה שהאמפתיה לאחר מסבירה מדוע אין להפלות: תירוש ושנער, לעיל ה"ש 163, בעמ' 43.

167 עניין חמת גדר, לעיל ה"ש 12, בעמ' 858.

168 הנס רוש טבח החפים מפשע 45 (1991).

169 הסרט הנפלא "אחי הרוב" מגולל את סיפורם של שלושה אחים אינדיאנים, שמתעמתים עם דובה ואחד מהם נהרג כדי להציל את שני אחיו. אחיו הצעיר יוצא לנקום את מותו והורג את הדובה. רוחו של אחיו המבוגר הופכת את הצעיר לדוב והוא מתיידד עם דובון רך, שמתגלה בהמשך כבנה של הדובה. הסרט ריק מנבלים ומלא אמפתיה, פלורליזם ואחריות אישית. <https://imdb.to/2Z4WFYx>.

לשוב אליה – מעלה דמעות אושר; הרי גם אנו, כילדים, הלכנו לאיבוד, חשנו אבודים ומפחדים, והנה זכינו לשוב לזרועות הורינו, המקום שבו נשמנו לרווחה, ביתנו ומבצרנו. זהו לקח כה פשוט, עד שכמעט אינו נאמר ונכתב בהקשר המשפטי: הבחירה האנושית להכאיב, לייצר תחושות כאב וסבל לאחרים, אנושיים ולא-אנושיים, ראויה למזעור למינימום; ואילו הבחירה האנושית לתת, לייצר תחושות שמחה ואושר בקרב אחרים, אנושיים ולא-אנושיים, ראויה למקסום, כמובן בתנאי שאינה נעשית באמצעות פגיעה באחר וניצולו.

(ט) חינוך לפלורליזם

לצד החינוך לחמלה, הקורס מעודד ערכים חשובים נוספים. כידוע, החינוך המשפטי אינו המחשה גרידא, אינו מסתפק בתיאור של שדה המשפט וכיצד ניתן לחרוש בו לפרנסתנו, אלא מבקש לקדם ערכים מגוונים.¹⁷⁰ הפלורליזם, ערך חברתי חשוב, זוכה בקורס בפן חסר תקדים. הפלורליזם שהקורס מעודד אינו כזה שיש לכבד פגיעות בבעלי חיים בידי אנשים אחרים משום שאלו ערכיהם של האחרים, משום שכאמור רעיון זה בא על גבם של בעלי חיים, בכפייה אלימה וקטלנית. הפלורליזם שהקורס מקדם הוא לראות גם את השקופים והחלשים והמנוצלים. כאשר אנו לומדים להתחשב בצורת חיים אחרת, ואולי אף לומדים להעריך את ייחודה ויופייה בעת שהיא חופשייה מדיכוי,¹⁷¹ אנו לומדים גם להעריך את ייחודם ויופיים של חיים אנושיים אחרים, בעת שהם חופשיים מדיכוי.

(י) חינוך לאחריות אישית

נוסף על כך, הואיל וחייהם ומותם של בעלי החיים שזורים בחייו של כל אדם בכדור הארץ כיום, ובאמצעות הצבת מראה מול כל אדם וחווה, הקורס "דיני בעלי חיים" מעודד הפקת לקח של אחריות אישית. יהיו בחירות הקריירה של כל סטודנטית כאשר יהיו, השפעתה הישירה על חייהם ומותם של יצורים תמימים רבים אינה תלויה בהן. בחירתה לצמצם בצריכת מזון מהחי, בצריכת מוצרים שהופקו תוך ניסויים בבעלי חיים, מוצרי עור וכדומה או להימנע מכך – מצויה בידה ולפי מצפונה בלבד, ובכוחה לבחור באופן חומל יותר מהנעשה בחוק ובמשפט, בחברה ובמשפחה. אף שכולנו נוטלים חלק ישיר ועקיף בפגיעה בבעלי חיים ובניצולם, בידינו לצמצם זאת עוד ועוד: בכוחנו לצמצם את הכוחנות. אין חזקה מהחמלה, אם רק נתמסר לה, וההתמסרות האישית אינה חשובה פחות מההתמסרות המערכתית. האישי הוא התיקון והוא ישועה לחיים, פשוטה כמשמעה.

170 ירון זילברשטיין ויעל עפרון "לימודי משפטים כתמריץ לשינוי חברתי מגזרי וחוקי-מגזרי: המקרה של סטודנטים ערבים למשפטים במכללת צפת" המשפט יט 331, 336-343 (2014); ירון זילברשטיין ויעל עפרון "על סטודנטים למשפטים כ'סוכני שינוי' – המקרה של בית הספר למשפטים במכללה האקדמית צפת" מעשי משפט ו 105, 107-108 (2014).

171 מאסון, לעיל ה"ש 157, בעמ' 70-72, 155-156.

סיכום

דיני בעלי החיים עוסקים באופן שבו האדם – במצוות המשפט, בהרשאתו ובהתעלמותו – פוגע באוכלוסייה הגדולה ביותר והחלשה ביותר בכדור הארץ, באופן הרחב והעמוק ביותר. בעלי החיים נשלטים ביד אנושית: חירותם נשללת, גופם נפגע, מעוות ומעונה, הם הופכים למכשיר עבור מטרות אנושיות מגוונות, מנוצלים, משועבדים, ונקטלים במספרים שהדעת מתקשה לתפוס. אין להם כוח פיזי לעצור את הפגיעות בהם, אין להם כוח פוליטי או כלכלי, והם משוועים לנשימה, פשוטו כמשמעו, משוועים להגנה. האקדמיה למשפט בישראל מלאה בעשייה נהדרת לקידום של ערכים נפלאים ולהגנתם. מחקרים, כנסים, קורסים והרצאות מעלים על נס ומקדמים רעיונות חשובים ותפיסות ראויות של הגנת החלשים, מאבק בפוגענות ובניצול, התנערות מדעות קדומות ושחרור מהטיות סמויות, והכול לטובת עולם הוגן ויפה יותר. חרף האמור לעיל, תחום דיני בעלי החיים זנוח כמעט לחלוטין בישראל. ההוראה האקדמית בו לא קיימת כלל במקרה הטיפוסי, ודלה במקרה הטוב; אין כנסים אקדמיים בנושא; והמחקר האקדמי ספורדי. אומנם, ברור שלא ניתן לכתוב ולהרצות על כל סוגיה, והבחירה להקדיש משאבים לטובת האחת באה על חשבון אחרות. אולם התעלמות רחבה ועמוקה מנצלנות מתועשת אלימה, התעלמות בת למעלה משבעים שנה באקדמיה למשפט לדורותיה – אינה דבר שיש להתמיד בו. מובן שהנטייה האנושית היא להעדיף את ההגנה המשפטית על האדם על פני ההגנה המשפטית על בעלי החיים, בעיקר אדם המצוי בקבוצת הייחוס שלנו, בהתאם לבסיסה – דת, לאום, מגדר, גיל וכדומה. בהתאם, יש הסבורים כי תחילה יש לטפל בבעיות הפנים-אנושיות, ורק בהמשך להגיע לטיפול בבעיות של בעלי חיים.¹⁷² אולם פירושו הריאלי של קו מחשבה שכזה הוא שלעולם לא נגיע לעסוק בבעיותיהם של בעלי החיים, משום שניתן בוודאות להניח שכל עוד יתקיים, המין האנושי יוסיף לייצר לעצמו דילמות, אתגרים וקשיים. לצד זאת, בעיותיהם של בעלי החיים אינן משהו שצריך לשים בצד, הן משום שאנו אלו שיוצרים ומעצימים אותן, והן משום שגם האדם נפגע מהבעיות הללו. הפועלים בתעשיות הנצלניות מגיעים מאוכלוסיות מוחלשות, סובלים בעצמם בתהליכי הייצור ומשלמים מחיר על חלקם באלימות המתועשת;¹⁷³ וכאשר אנו ממשיכים להתיר ולקדם תעשיות נצלניות ופוגעניות ואלימות מתועשת, ליבנו קהה לכאבו של האחר, ואת המחיר לכך משלמים בעיקר מינים אחרים, אך לא רק הם.¹⁷⁴ גם מבחינת קִימות, ברור שלא נוכל להמשיך בבירוא יערות, בהרס האוקיינוסים, בזיהום

172 להתייחסות לכך ראו סינגר, לעיל ה"ש 1, בעמ' 258.

173 Achor, לעיל ה"ש 1, בעמ' 88.

174 פרשת חמת גדר, לעיל ה"ש 12, בעמ' 861; רע"פ 8122/12 פחמאווי נ' מדינת ישראל (נבו) 27.1.2013; Francione, לעיל ה"ש 40, בעמ' 750, 756-753.

האוויר, בבזבוז משאבי המים, בשינוי האקלים ובהשמדת מינים; כדור הארץ לא יעמוד בכך, ולא רק בעלי החיים ישלמו את המחיר, אלא גם אנו.¹⁷⁵ לעיסוק אקדמי שיטתי בנושא משפט ובעלי חיים יש חשיבות ייחודית, הוא מאפשר ומעודד פרספקטיבה יקרת ערך. הביקורתיות המושלכת כלפי ענפי משפט אחרים ורעיונותיהם הנעלים והפופולריים – חסרת תקדים. לקחי התחום חורגים מעיסוק בעלי חיים, ומאירים על שימור הכוחנות באמצעות המשפט, על חוסר נכונות להושיט יד לחלשים ואפילו להתייחס אליהם, על אטימות משפטית קהת-חושים לאכזריות כלכלית. במקום צדק עיוור, עיוורון לצדק. עיסוק אקדמי שיטתי בנושא, במחקר ובהוראה, בוחן את המציאות הקשה בעניינם של בעלי החיים, אך עושה זאת כענף המשפט היחיד שאינו משתף עימה פעולה. בביקורתיות חריפה אך ללא שיפוטיות, הוא קורא לתיקון משפטי, חברתי ואישי, ומעלה על נס את האמפתיה, ערך צנוע אשר כולו מתמקד ברגישות לאחרים, ולצידו פלורליזם ואחריות אישית. מדובר בתחום שבו לכל סטודנטית ומרצה יש השפעה ישירה ולפיכך כוח ישיר לשנות ולהשתנות, לצמצם כאב ולהציל חיים. בתחום דל בזכויות, לכל מעשה חסד יש חשיבות עצומה עבור ישויות חשות תמימות, מפוחדות, מצולקות וכואבות. אף שהטבח המסיבי בהן כנראה יימשך במאה הקרובה ושחרורן המוחלט לא יגיע בדורנו, כל המציל נפש אחת, מציל עולם ומלואו, וכל חסד כלפי נפש אחת הוא חסד לעולם כולו.

175 שלמה, לעיל ה"ש 2, בעמ' 217-220. ראו גם את סרטו העדכני של חוקר הטבע דייוויד אטנבורו "A Life on Our Planet" משנת 2020, הקושר את השמדת המינים המסיבית בידי האדם ואת החשש להמשך החיים – גם האנושיים – בכדור הארץ: <https://bit.ly/3m2QFJf>.